

# KEŞŞÂF TEFSİRİ HAKKINDA YAPILMIŞ AKADEMİK ARAŞTIRMALAR: BİR LİTERATÜR İNCELEMESİ

Gönderim Tarihi: 20.02.2018

Kabul Tarihi: 12.04.2018

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0066-5232>

Mehmet KAYA \*

## Öz

Keşşâf tefsiri Mutezilî yorumlar sebebiyle eleştirilse de içerdiği eşsiz dilbilimsel ve kelami yorumları sebebiyle bu alanlardaki hemen her çalışmada kendisinden istifade edilen bir eser olmuştur. Bu özelliğinin yanı sıra doğrudan ya da dolaylı olarak birçok müstakil çalışmanın da ana konusunu oluşturan eser hakkında onlarca şerh, haşiye ve talik türü çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca çeşitli akademik araştırmalara da konu olan eser hakkında son dönemde Türkiye’de ve dünyanın çeşitli ülkelerinde kitap, tez, makale, bildiri ve ansiklopedi maddesi ile çevirilerden oluşan onlarca çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışmaların tefsir ilmi başta olmak üzere dilbilim ve kelim alanlarında yoğunlaştığı, bunlar arasında tahkik ve mukayese çalışmalarının da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Biz bu çalışmada etkisi günümüzde de devam eden Keşşâf tefsirini Türkiye başta olmak üzere Arap dünyası, Batı dünyası ile çeşitli Asya ve Afrika ülkelerinde doğrudan konu edinen akademik araştırmalar hakkında literatür çalışması yaparak alana katkı sunmayı hedeflemekteyiz.

**Anahtar Kelimeler:** Tefsir, Keşşâf Tefsiri, Zemaşerî, Araştırma, Literatür.

## The Academic Searches on Kashshâf Commentary: A Survey on the Literature Abstract

Even if Kessaf commentary is criticised due to Mutazila’s comments, it has become a work which has been used nearly in all the studies in this field because of its unique linguistic and theological comments. Moreover, tens of annotation, commentary, şarh, hashiya and talika have been made about the work which comprises the main subject in many self-contained studies directly or indirectly. Furthermore, tens of studies which consist of the translations with the book, thesis, article declaration and encyclopedia items have been made about the

---

\* Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Dr. Assistant Professor, Aksaray University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences. Aksaray/Turkey (mehmetkaya@aksaray.edu.tr).

work as the subject of various academic searches in Turkey and in the different countries of world in the recent period, and they have gone on being made. It is seen that these studies intensify especially in the commentary science and the linguistic and theology fields, they have an importance place in the investigation and comparison studies among them. We aim to contribute to the field in this study as the literature review is made about the academic searches which have Kashshâf commentary that its impact goes on today, directly as a subject especially in Turkey, Arabian world, western world and various Asian and African countries.

**Keywords:** Commentary, Kashshâf Commentary, Zamakhsharî, Survey, Literature.

## Giriş

Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf an hakâiki't-Tenzîl ve u'yûni'l-ekâvîl fî vücihi't-Tenzîl* adlı eseri tefsir literatürü açısından çok büyük öneme sahiptir. Özellikle içerdiği dilbilimsel yorumları açısından ön plana çıkan eser hakkında müellifi başta olmak üzere<sup>1</sup> birçok âlim övgüyle bahsetmiş,<sup>2</sup> bu eşsiz eseri sebebiyle Zemahşerî, "Fahr-i Harzem"

<sup>1</sup> Zemahşerî, tefsirini şu şiiirle övmektedir:

إِنَّ التَّفَاسِيرَ فِي الدُّنْيَا بِلَا عَدَدٍ      وَ لَيْسَ فِيهَا لِعَمَرِي مِثْلَ كَشَّافِي  
 إِنَّ كُنْتُ تَبَعِي الْهَدْيَ فَالزَّمْ قِرَاءَتَهُ      فَالْجَهْلُ كَالدَّاءِ وَالْكَشَّافُ كَالشَّافِي

"Şüphesiz dünyada sayısız tefsir vardır. Andolsun onların içinde Keşşâf'ım gibisi yoktur. Eğer hidayeti istersen onu sürekli oku! Cehalet hastalık, Keşşâf ise şifa veren gibidir." Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer Zemahşerî, *Dîvân-u Cârillâh Zemahşerî*, şrh. Fâtma Yûsuf el-Haymî (Beyrut: Dâr-ı sard, 2008): 396-397; Abdurrahman Celâleddin b. Ebîbekr Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât min tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (byy.: Dâru'l-fikr, 1979), 2: 280; Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi (Hacı Halife), *Kitâbu keşfizzünûn 'an esâmi'l-kütüb-i ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerâfettin Yalıtıkaya ve Muallim Rıfat (Beyrut: yy., ty.) 2: 1476; Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)* (İstanbul: yy., 1974), 2: 467.

<sup>2</sup> Fahreddin Muhammed b. Ömer Hüseyin er-Râzî, *Tefsiru'l-Fahri'r-Râzî (mefâtihu'l-ğayb)* (byy.: Dâru'l-fikr, 1981), 27: 488; Ebu's-Su'ud b. Muhammed el-Amâdî, *Tefsîr-u Ebi's-Su'ud, (İrşâdü'l-'âklî's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm)* (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, ty.), 1: 4; Kâtip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, 2: 1483; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 466-467; Zekeriya Kitapçı, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri -Harzem Dil Ekolü-* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004), 47; Ali Özek, "el-Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 330.

ünvanı ile anılmıştır.<sup>3</sup> Hakkında birçok haşiye, talik ve telhis yazılmış olan *Keşşâf*,<sup>4</sup> tefsir literatüründe önemli yere sahip olan Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl* ve Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medâriku't-Tenzîl* adlı tefsirlerinin ana kaynağı kabul edilmiştir.<sup>5</sup> Çağlar üstü etki gücüne sahip olan eser, içerdiği itizâlî fikirler başta olmak üzere çeşitli açılardan eleştirilse de<sup>6</sup> tefsir, dilbilim ve kelama ilişkin hemen her çalışmada kendisinden yararlanan bir eser olma hüviyetine sahiptir.

*Keşşâf* tefsiri bazı eserlere kaynaklık etmesinin yanı sıra özellikle son asırda dünya çapında çeşitli akademik çalışmaların temel konusunu teşkil etmektedir. Bu eser üzerinde tefsir, Arap dili ve kelimeler başta olmak üzere çeşitli alanlarda birçok akademik çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Biz bu çalışmada, tefsir literatürü açısından önemli bir yeri olan, Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsiri üzerine doğrudan<sup>7</sup> yapılmış, yapılmakta olan ya da tamamlanamamış kitap, tez, makale, bildiri, ansiklopedi maddeleri ve çeviriler hakkında bibliyografik bir çalışma yapmayı hedeflemekteyiz.

Yakın dönemde ülkemizde Zemahşerî ve eserleri üzerine benzer bir çalışma yayımlanmış olmakla<sup>8</sup> birlikte Zemahşerî'nin tüm eserlerine yönelik olan bu çalışma sadece Türkiye ve Batı dünyasıyla sınırlı tutulmuş ve makalede *Keşşâf* tefsiri hakkında kaleme alındığı tarihte mevcut olan bazı çalışmalara da yer verilmediği görülmüştür. Ayrıca bu çalışmada *Keşşâf* tefsirine yönelik araştırmaların merkezini oluşturan

<sup>3</sup> Ebû Muhammed Abdillâh b. Es'ad Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cinân ve 'ibretü'l-kakezân fi ma 'rifet-i mâ yu'teber fi havâdisi'z-zamân*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1997), 3: 206; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* 2: 464.

<sup>4</sup> Bu eserler için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, II, 1477-1482; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* 2: 469-470.

<sup>5</sup> Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1481; Mehmet Kaya, *İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşerî Örneği-* (Çorum: Bir Medya, 2014), 143.

Nâsiruddîn Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fi ma tedammenehû'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhin (el-Keşşâf tefsirinin hâmişinde) (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2009), 4: 621, 635; Takiyyüddîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm İbn Teymiye, *Mukaddime fi usuli't-tefsîr*, thk. Adnan Zarzûr (byy.: yy., 1972), 90; Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2, 1483; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 467.

<sup>7</sup> Bu çalışmada makale kapsamını aşacağından doğrudan *Keşşâf* tefsiri hakkında yapılmış çalışmalar incelenmiş olup, *Keşşâf* tefsiri hakkındaki eserlerin incelendiği ikinci dereceden kaynaklara ilişkin çalışmalara yer verilmemiştir.

<sup>8</sup> Esra Gözeler, "Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (2016): 84-101.

Suriye, Irak, Ürdün, Mısır, Suudi Arabistan gibi Arap dünyası ile İran, Endonezya, Malezya, Pakistan ve Hindistan gibi diğer Asya ülkeleri ve Sudan, Cezayir ve Libya gibi Afrika ülkelerindeki akademik çalışmaların hiçbirine değinilmemiştir. *Keşşâf* tefsirine yönelik doğrudan yapılan çalışmaların sadece altıda birine yer verilen mezkûr çalışmadan sonra da *Keşşâf* tefsiri hakkında çeşitli araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Ayrıca bu araştırma Türkiye ve Batı dünyasında Zemahşerî'nin tüm eserleri hakkındaki çalışmalara yönelik olduğundan *Keşşâf* tefsiri üzerinde yapılan çalışmalara dair bütüncül ve sistematik bir veri sunamamaktadır. Yine, mezkûr çalışmada *Keşşâf* tefsirine yönelik araştırmalara dair tür, konu ve ülke bazında istatistiksel bilgilere de yer verilmemiştir. Biz bu çalışmada Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsiri örneğinde tefsir eserleri üzerine yapılmış çalışmalar hakkında alan, tür, konu ve istatistiki bilgi açısından bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara veri sunmayı hedeflemekteyiz.

Bu çalışma çeşitli basılı kataloglar, akademik çalışmalar, veri tabanları ve kütüphane katalogları taranarak oluşturulmuştur. Basılı katalog olarak İlâhiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2015),<sup>9</sup> Hâlid el-Vâsıl'ın *Keşşâfu'l-makâlât ve'l-buhûs fi'l-mecellâti's-Su'ûdiyye'l-muhakkeme*<sup>10</sup> ile Muhammed el-Ceyûsî'nin *Keşşâfü'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye*<sup>11</sup> ve Muhammed Ebu'l-Mecd Ali el-Besyûnî'nin *Bibliyografya er-Rasâili'l-İlmiyye fi'l-Câmi'âti'l-Mısriyye münzü İnşâihâ hattâ Nihâyeti'l-Karni'l-İşrîn*<sup>12</sup> isimli çalışmalarına başvurulmuştur.

Akademik çalışma olarak Şahin Güven'in "Suudi Arabistan Ülkelerinde Yapılan Bazı Tefsir Tezleri Üzerine",<sup>13</sup> Mehmet Kara'nın

<sup>9</sup> İsmail E. Erünsal v.dğr., *İlâhiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2015)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017).

<sup>10</sup> Hâlid b. Yusuf b. Ömer el-Vâsıl, "Keşşâfu'l-makâlât ve'l-buhûs fi'l-mecellâti's-Su'ûdiyye'l-muhakkeme hılâle'l-müdde (h. 1388-1425)", *Mecelletü Ma'hed İmâm eş-Şâtbî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*, 1 (1427): 387-465.

<sup>11</sup> Abdullah Muhammed el-Ceyûsî, *Keşşâfü'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye -er-resâilu'l-Kur'âniyye fi'd-dirâsâti'l-câmi'iyye fi'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye tattâ h. 1425-m. 2004* (Dİmeşk: Dâru'l-ğavasânî li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2007).

<sup>12</sup> Muhammed Ebu'l-Mecd Ali el-Besyûnî, *Bibliyografya er-rasâili'l-i'lmiyye fi'l-Câmi'âti'l-Mısriyye münzü İnşâihâ hattâ nihâyeti'l-karni'l-İşrîn* (Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 2001).

<sup>13</sup> Şahin Güven, "Suudi Arabistan Ülkelerinde Yapılan Bazı Tefsir Tezleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/2 (2003): 207-223.

“Türkiye’de Kur’an ve Tefsir Araştırmaları (1960-1971)”,<sup>14</sup> Esra Gözeler’in mezkûr çalışması ile TDV İslam Ansiklopedisi’nin “el-Keşşâf” maddesi<sup>15</sup> ve Mehmet Kaya’nın *İrâb Değerlendirmelerinin Kur’an’ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşerî Örneği-* adlı eserinden istifade edilmiştir. Ayrıca Kifayat Ullah’ın, *Al-Kashshaf: Al-Zamakshari’s Mu’tazilite Exegesis of the Qur’an*<sup>16</sup> ve Andrew J. Lane’nin *A Traditional Mu’tazilite Qur’ân Commentary The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d.538/1144)*<sup>17</sup> adlı çalışmalarından yararlanılmıştır.

Bu çalışmada ayrıca TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ilahiyat fakülteleri tezler veri tabanı,<sup>18</sup> ilahiyat fakülteleri makaleler veri tabanı,<sup>19</sup> Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) Tez Ulusal Tez Merkezi veri tabanı,<sup>20</sup> Ulakbim Sosyal ve Beşeri Veri Tabanı,<sup>21</sup> Google Akademik veri tabanı,<sup>22</sup> Journal Storage (JSTOR Art & Science I-II-III IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV Collenctions),<sup>23</sup> EBSCOhost,<sup>24</sup> OCLC WorldCat,<sup>25</sup> Database of Arabic Literature in Western Research (DAL),<sup>26</sup> Islamic Research Index,<sup>27</sup> JournalTOCs,<sup>28</sup> ACECR Scientific Information Database,<sup>29</sup> ProQuest Dissertations & Theses Global,<sup>30</sup> Arabic Union

---

<sup>14</sup> Mehmet Kara, “Türkiye’de Kur’an ve Tefsir Araştırmaları (1960-1971)” (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

<sup>15</sup> Ali Özek, “el-Keşşâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25, 329-330.

<sup>16</sup> Kifayat Ullah, *Al-Kashshâf: Al-Zamakshari’s Mu’tazilite Exegesis of the Qur’ân* (Berlin: Walter De Gruyter, 2017).

<sup>17</sup> Andrew Lane, *A Traditional Mu’tazilite Qur’ân Commentary The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d.538/1144)* (Boston: Leiden 2006).

<sup>18</sup> <<http://ktp.isam.org.tr/?url=tezilh/findrecords.php>> (09.04.2018).

<sup>19</sup> <<http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>> (09.04.2018).

<sup>20</sup> <<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>> (05.02.2018).

<sup>21</sup> <<http://uvt.ulakbim.gov.tr/uvt/index.php?keyword=>>> (04.02.2018).

<sup>22</sup> <[https://scholar.google.com.tr/scholar?hl=tr&as\\_sdt=0%2C5&as\\_vis=1&q=>](https://scholar.google.com.tr/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&as_vis=1&q=>)> (08.02.2018).

<sup>23</sup> <<https://www.jstor.org/action/doBasicSearch?Query=>>> (03.02.2018).

<sup>24</sup> <<http://eds.a.ebscohost.com/eds/detail/detail?vid=0&sid=>>> (01.02.2018).

<sup>25</sup> <<https://www.worldcat.org/search?qt=>>> (01.02.2018).

<sup>26</sup> <<http://www.oxlit.co.uk/oxlit/basic-search.pl>>> (30.01.2018).

<sup>27</sup> <<http://iri.aiou.edu.pk/indexing/?s=>>> (30.01.2018).

<sup>28</sup> <<http://www.journaltoCs.ac.uk/>>> (29.01.2018).

<sup>29</sup> <<http://www.sid.ir/En/Journal/index.aspx>>> (19.01.2018).

<sup>30</sup> <<https://search.proquest.com/pqdtglobal/advanced?accountid=38938>>> (05.02.2018).

Catalog (ARUC),<sup>31</sup> Open Thesis<sup>32</sup> başta olmak üzere çeşitli veri tabanlarına müracaat edilmiştir.

Ayrıca Milli Kütüphane,<sup>33</sup> TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) kütüphane kataloğu,<sup>34</sup> Marmara Üniversitesi Kütüphanesi,<sup>35</sup> İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi,<sup>36</sup> Ankara Üniversitesi Kütüphanesi,<sup>37</sup> Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi,<sup>38</sup> Yermük Üniversitesi Kütüphanesi,<sup>39</sup> Library of University Jordan,<sup>40</sup> Iraqi National Library And Archives,<sup>41</sup> el-Mektebetü'l-Merkeziyye Câmi'ati'l-Kâhire,<sup>42</sup> Mektebetü Câmia'ti'l-Meliki's-Su'ûd,<sup>43</sup> Harvard University Library Catalog,<sup>44</sup> Cambridge University Library Catalog,<sup>45</sup> Oxford University Library Catalog,<sup>46</sup> Staatsbibliothek zu Berlin,<sup>47</sup> Universty of Toronto Libraries,<sup>48</sup> Manchester Universty Library,<sup>49</sup> SOAS (School of Oriental and African Studies Universty of London) Library,<sup>50</sup> Pontifical Institute of Arabic and Islamic Studies (P.I.S.A.I.) Library Catalog,<sup>51</sup> Institut des

---

<sup>31</sup> <<http://www.aruc.org/ar/web/auc/search>> (10.04.2018).

<sup>32</sup> <<http://www.openthesis.org/search/advancedSearch.html>> (05.02.2018).

<sup>33</sup> <<https://kasif.mkutup.gov.tr/>> (04.02.2018).

<sup>34</sup> <<http://ktp.isam.org.tr>> (03.02.2018).

<sup>35</sup> <<http://katalog.marmara.edu.tr/yordambt/yordam.php>> (01.02.2018).

<sup>36</sup> <[http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr\\_TR/default\\_tr/search/results?q=>](http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?q=>)  
(03.02.2018).

<sup>37</sup> <<http://katalog.ankara.edu.tr/uhtbin/cgisirsi/x/x/0/49/>> (02.02.2018).

<sup>38</sup> <<http://ktpilahiyat.erciyes.edu.tr/>> (09.02.2018).

<sup>39</sup> <<http://hip.jopuls.org.jo/web/you>> (25.01.2018).

<sup>40</sup> <[http://hip.jopuls.org.jo/c/portal/layout?p\\_l\\_id=PUB.1010.1](http://hip.jopuls.org.jo/c/portal/layout?p_l_id=PUB.1010.1)> (25.01.2018).

<sup>41</sup> <<http://www.iraqna-iq.com/opac/index.php>> (20.01.2018).

<sup>42</sup> <<http://lis.cl.cu.edu.eg/>> (18.01.2018).

<sup>43</sup> <<http://catalog.library.ksu.edu.sa/uhtbin/cgisirsi.exe/?ps=Nli92TrvSi/CENTRAL/302300808/60/1182/X>> (18.01.2018).

<sup>44</sup> <<https://library.harvard.edu/>> (19.01.2018).

<sup>45</sup> <<https://search.cam.ac.uk/>> (19.01.2018).

<sup>46</sup> <<https://ora.ox.ac.uk/search/>> (20.01.2018).

<sup>47</sup> <<http://staatsbibliothek-berlin.de/>> (02.02.2018).

<sup>48</sup> <<https://onereach.library.utoronto.ca/>> (15.01.2018).

<sup>49</sup> <[https://www.librarysearch.manchester.ac.uk/prime-explore/search?vid=MU\\_NUI&sortby=rank](https://www.librarysearch.manchester.ac.uk/prime-explore/search?vid=MU_NUI&sortby=rank)>(15.01.2018).

<sup>50</sup> <<https://library.soas.ac.uk/Search/>> (14.01.2018).

<sup>51</sup> <<http://librivision.pisai.it/psa/search?q=>>  
(09.02.2018).

Keşşâf Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Araştırmalar: Bir Literatür İncelemesi | 371  
Belles Letteres Arabes,<sup>52</sup> Nelson Mandela Universty Library and Information Services,<sup>53</sup> World Digital Library<sup>54</sup>, Digital Library Üniuersity Sunan Ampel,<sup>55</sup> Tilmisân Ünivesitesi Kütüphanesi,<sup>56</sup> Université Amar Telidji de Laghouat,<sup>57</sup> Universty of Malaya Theses and Dissertations<sup>58</sup> kütüphane katalogları başta olmak üzere çeşitli kütüphane kataloglarından yararlanılmıştır.

### 1. el-Keşşâf Tefsiri Üzerine Yapılmış Araştırmalar

Mutezile mezhebine mensup olan Zemahşerî *Keşşâf* adlı tefsirini mezhebi saikle kaleme aldığını belirtmektedir. O, eserini Arap dili ve dinî ilimleri mezceden ve kurtuluşa eren grup olarak nitelediği mezhep mensuplarının ayetlerin tefsirine ilişkin sorularını cevaplamak üzere kaleme aldığını belirtir.<sup>59</sup> Bu sebeple eserde Arap dili ve itizalî fikirler çerçevesinde yapılan yorumlar öne çıkmaktadır.<sup>60</sup> Eserin bu özelliği *Keşşâf* tefsiri üzerine dolaylı ya da doğrudan yapılmış çalışmaları da yönlendirmiş, özellikle akademik çalışmalarda bu iki konuya yoğunlaşılmasına neden olmuştur.

*Keşşâf* tefsiri üzerine yapılmış akademik çalışmalar her ne kadar son yüzyılda ağırlık kazanmış olsa da bu çalışmaları bu tefsir üzerine yazılan haşiye, talik ve ihtisar türü eserlerle başlatmak mümkündür. Bu eser üzerine ilk çalışma Zemahşerî'nin vefatından on yıl gibi kısa bir süre sonra el-Fadl b. Hasen et-Tabersî (ö. 548/1154) tarafından yapılmıştır.<sup>61</sup>

---

<sup>52</sup> <[http://www.iblatunis.org.tn/pmb/opac\\_css/index.php?lvl=author\\_see&id=35034](http://www.iblatunis.org.tn/pmb/opac_css/index.php?lvl=author_see&id=35034)> (10.04.2018).

<sup>53</sup> <[http://encore.seals.ac.za/iii/encore\\_nmmu/plus/C\\_\\_?lang=eng](http://encore.seals.ac.za/iii/encore_nmmu/plus/C__?lang=eng)> (30.01.2018).

<sup>54</sup> <<https://www.wdl.org/en/search/?q=>>>(06.02.2018).

<sup>55</sup> <<http://digilib.uinsby.ac.id/cgi/search/simple?q=>>> (24.01.2018).

<sup>56</sup> <[http://bibfac.univ-tlemcen.dz/bibcentrale/opac\\_css/](http://bibfac.univ-tlemcen.dz/bibcentrale/opac_css/)> (24.01.2018).

<sup>57</sup> <[http://maktaba.lagh-univ.dz/pmb/opac\\_css/index.php?lvl=>](http://maktaba.lagh-univ.dz/pmb/opac_css/index.php?lvl=>)> (25.01.2018).

<sup>58</sup> <<http://www.digilib.um.edu.my/umtheses/#sthash.F2HaTq6k.pFyvhnAI.dpbs>> (23.01.2018).

<sup>59</sup> Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Yusuf el-Hammâdî, (Mısır: Mektebet-ü Mısır, ty.), 1: 9-10.

<sup>60</sup> Mustafa Sâvî Cüveynî, *Menhecû'z-Zemahşerî fi tefsîri'l-Kur'ân ve beyâni i'câzih* (Mısır: Dâru'l-me'ârif, ty.), 77-78; ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Kaya, *Îrâb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü*, 132-139, 241-432.

<sup>61</sup> Bkz. Şükrü Maden, "Tefsirde Şerh Haşiye ve Talika Literatürü", *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (TAKSAD), 3/1, (2014): 187.

Kutbuddîn Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) *Hâşiye ale'l-Keşşâf*,<sup>62</sup> Şerefüddîn Muhammed b. et-Tîbî'nin (ö. 743/1342) *Futûhu'l-ğayb fi'l-keşf-i an gınâi'r-rayb*,<sup>63</sup> Ekmelüddin Bâbertî'nin (ö. 786/1384) *Hâşiyetü'l-Keşşâf*<sup>64</sup> ve Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *Hâşiye ale'l-Keşşâf*<sup>65</sup> bu eser üzerine yapılmış öne çıkan haşiyelerdir. Hatîbzâde Muhyiddîn (ö. 901/1496) *Hâşiye ale'l-Hâşiyeti'l-Keşşâf*,<sup>66</sup> Mevlâ Muhammed Herevî (ö. 907/1052),<sup>67</sup> Kemâlüddîn İsmâil Karamânî (ö. 920/1514),<sup>68</sup> İbn Kemâl Paşazade (ö. 940/1534)<sup>69</sup> ve Sun'ullâh Efendî'nin (ö. 1021/1612)<sup>70</sup> de *Keşşâf* tefsiri üzerine ta'lik yazdığı bilgisi mevcuttur. İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *el-İntisâf fi ma tedammenehû'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl*, Muhammed b. Aliyyü'l-Ensârî'nin (ö. 662/1304) *Muhtasarü'l-Keşşâf*,<sup>71</sup> Kadı Beydâvî'nin (ö. 685/1327) *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl*,<sup>72</sup> Ebu'l-Berekât Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-Tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, Şeyh Fâdıl Ebî Ali Sekûnî'nin (ö. 717/1317) *Muktedabu't-temyîz fi i'tizâli'z-Zemahşerî*<sup>73</sup> adlı eserleri öne çıkan telhisler olarak kabul edilmektedir.<sup>74</sup>

*Keşşâf* tefsiri hakkında gerek ülkemizde gerekse dünyanın farklı ülkelerinde çeşitli konularda kitap, tez, makale, bildiri, ansiklopedi maddesi ve çeviri olmak üzere onlarca çalışma yapılmaktadır. Arapça bir tefsir olması yönüyle Batı'da bazı çalışmalar yapılsa da bu araştırmaların

<sup>62</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1477; Azmi Şerbetçi, "Kutbuddîn-i Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 488.

<sup>63</sup> Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2005), 1: 372.

<sup>64</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1480; Arif Aytakin, "Bâbertî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 378.

<sup>65</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1480; Sadreddin Gümüş, "Cürçânî, Seyyid Şerif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 136.

<sup>66</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1481; İlyas Üzüm, "Hatîbzâde Muhyiddin Efendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 464.

<sup>67</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1480.

<sup>68</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1481.

<sup>69</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1481.

<sup>70</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1481; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 469-470; Mehmet İpşirli, "Sun'ullah Efendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 530.

<sup>71</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1481; Özek, "el-Keşşâf", 330.

<sup>72</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunûn*, 2: 1481; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 529.

<sup>73</sup> Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* 2: 471; Özek, "el-Keşşâf", 330.

<sup>74</sup> Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Maden, "Tefsirde Şerh Haşiye ve Talika Literatürü", 187-191.



Keşşâf Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Araştırmalar: Bir Literatür İncelemesi | 373  
Asya ve Afrika ülkelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Biz bu makalede *Keşşâf* tefsiri hakkındaki bu çalışmaları Türkiye, Arap ülkeleri, Batı dünyası ve diğer ülkelerde yapılmış çalışmalar olmak üzere dört başlık halinde kronolojik olarak sunacağız.<sup>75</sup>

### 1.1. Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Türkiye’de *Keşşâf* tefsiri üzerine birçok araştırma yapılmakla birlikte bunların çoğunluğunu tezler ve makaleler oluşturmaktadır. Kitap ve makalelerin bir kısmı da tezlerden üretilmiştir. Tezlerin bir kısmı ise devam etmektedir.

#### 1.1.1. Kitaplar

1. Abdülcelil Bilgin, *Kur’ân’daki Deyimler ve Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008).<sup>76</sup>

2. Recep Orhan Özel, *Zemahşerî ve Dilbilimsel Tefsir* (Ankara: Hece Yayınları, 2012).<sup>77</sup>

3. Enver Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2013).

4. Mehmet Kaya, *İ’râb Değerlendirmelerinin Kur’an’ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşeri Örneği-* (Çorum: Bir Medya, 2014).<sup>78</sup>

5. Mustafa Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşeri Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015).<sup>79</sup>

6. Faruk Özdemir, *Te’vilâtü’l-Kur’ân ve el-Keşşâf’ta Kelami Tartışmalar* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017).

#### 1.1.2. Tezler

Bu başlıkta ülkemizde yapılan, yapılmakta olan ve tamamlanamayan yüksek lisans ve doktora tezlerine yer verilecektir.

##### 1.1.2.1. Lisans Tezleri

---

<sup>75</sup> Bu çalışmada hakemli olmayan dergilerde yayımlanan makalelere ve indekslerde müellif ve tarih açısından uyumsuzluk görülen az sayıdaki teze yer verilmemiştir.

<sup>76</sup> Abdülcelil Bilgin, “Kur’ân’daki Deyimler ve Zemahşerî’nin ‘Keşşâf’ı” (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

<sup>77</sup> Recep Orhan Özel, “Keşşâf Tefsirinin Kuran İlimleri Yönünden İncelenmesi” (Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

<sup>78</sup> Mehmet Kaya, “İ’râb Değerlendirmelerinin Kur’an’ın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî Örneği” (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

<sup>79</sup> Mustafa Kılıç, “Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Kıraat Olgusu” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

1.Selahaddin Parlatır, “Keşşâf Hakkında Bir İnceleme” (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1963).

2.Mustafa O. Gamga, “Üç tefsirden Rum Suresinin Tahkikli Tercümesi: Zemahşeri, İbn Kesir, Alusi” (Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1992).

#### 1.1.2.2. Yüksek Lisans Tezleri

1.Halis Ören, “Keşşâf ve Nesefi Tefsirlerinde Hz. Musa ile İlgili İsrailiyyat” (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998).

2.Mehmet Altın, “Mu’tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Âyetlerin Tahlili (Keşşâf ve Medarik Örneği)” (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2008).

3.Şule Akman, “el-Keşşâf’ta Mütevatir Olmayan Kırâatler ve Tefsir İlişkisi”, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

4.Bekir Özkızı, “Zemahşerî’nin Keşşâf Tefsîri’nde Peygamber Tefsîri Uygulamaları” (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

5.Hasan Çelik, “Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: Nesefî Zemahşerî Örneği” (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

6.Aziz Çınar, “Cârullah ez-Zemahşerî’nin el-Keşşâf İsimli Tefsirinde Ehl-i Kitap” (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

7.Mustafa Başkan, “Keşşâf’ta Fıkhu’l-Luga Uygulamaları” (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

8.Şerif Gedik, “Keşşâf Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet ve Âhenk” (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014).

9.Faruk Çelik, “Ez-Zemahşerî ve er-Râzî Tefsirlerinin Nesh Meselesi Açısından Mukayesesi” (Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

10.Şahin Bal, “Klasik Arapçada Fiil-Cerr Harfi Birlikteliği: El-Keşşâf Örneği” (Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2016).

11.Sulhattin Karabat, “Mu’tezilî Müfessirlerin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlamaları (Ebu Müslim İsfahâni, Kadı Abdülcebbar ve Zemahşeri Örneği)” (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2016).

12.Abdullah Önder, “Te’vili Açısından Taberi, Zemahşeri, Râzî ve Bursevî’nin Tefsirlerinde Huruf-u Mukatta’a” (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

13.Mahsum Taş, “Zemahşerî’de Mutezile’nin Beş Temel Esası” (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

### 1.1.2.3. Doktora Tezleri

Ülkemizde şu ana kadar *Keşşâf* tefsiri üzerine tamamlanmış sekiz adet doktora tezinin dördü kitap olarak yayımlanmıştır. Bunlara yukarıda değinildiğinden bu başlıkta yer verilmeyecektir.

1.Musa Alp, “Zemahşerî’nin Keşşâf’ında Mutezili Görüşlere Filolojik Yaklaşımlar” (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998).

2.Enes Erdim, “Zemahşerî ve İbn Atıyye’nin Tefsirlerine Mukayeseli Bir Yaklaşım” (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

3.İsmail Bayer, “Keşşâf Tefsirinde Belagat Uygulamaları” (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2013).

4.Hasan, Yerkazan, “Zemahşeri ve Hadis” (Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

### 1.1.3. Makaleler

1.İsmail Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1983): 68-95.

2.Ömer Pakiş, “Rü’yetullah ile İlişkilendirilen Ayetlerin Mu’tezilî Okuma Biçimi (Kadi Abdülcebbar ve Zemahşerî Örneği)”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1 (2001): 55-79.

3.Mehmet Dağ, “Mu’tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet’in İsnâdı: ‘Kırâatlar, Tevkîfî Değil; İctihâdîdir’ -Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi-”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, *Mu’tezile Özel Sayısı*, 3/3 (2003): 219-258.

4.Celil Kiraz, “Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Allah’ın Bazı Sıfatlarıyla İlgili Temsil, Mecâz ve İstiâre Algılamaları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2008): 519-568.

5.Mustafa Sönmez, “Zemahşerî’nin “Keşşâf”ında Cennetle İlgili İfadelerin Tahlîli, *EKEV Akademi Dergisi*, 13/38 (2009): 137-158.

6.Enes Erdim, “Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Bedi’ Sanatlarının Kullanılışı”, *Hikmet Yurdu*, 4/8 (2011): 71-82.

7.Enes Erdim, “Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Beyân İlminin Yeri”, *Hikmet Yurdu*, 4/8 (2011): 83-96.

8.Enes Erdim, “Zemahşerî’nin el Keşşâf’ında Meani İlminin Yeri”, *Dinî Araştırmalar*, 14/38 (2011): 75-94.

9.Hasan Çelik, “Zemahşerî'nin Keşşâf'ı ile Neseff'nin Medarik Eserleri Bağlamında Tefsirde İntihal Olgusunun Tahlili”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2014): 61-84.

10.Enver Arpa, “Zemahşerî, Tefsiri ve Etkisi, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*, 5 (2015): 437-466.

11.Mesut Kaya, “El-Keşşâf'ta Gizli İ'tizâl: ez-Zemahşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'an Tartışmaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 56/1 (2015): 107-135.

12.Mustafa Kılıç, “Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (2015): 149-184.

13.İsmail Bayer, “Zemahşerî'nin Keşşâf Adlı Tefsirinde Karşılaştırma Yöntemi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2016): 23-42.

14.Muhammed Coşkun, “Zemahşerî Tefsirinde Emanet Âyeti”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50 (2016): 5-22.

15.Avnullah Enes Ateş, “Keşşâf'ta Temrîz Siygalarının Kullanımı”, *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, 62, (2017): 229-244.

16.Gıyasettin Arslan, “Tefsirin Hedef ve Sınırları Açısından Keşşâf Tefsiri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1 (2017): 1-23.<sup>80</sup>

17.Hasan Yerkazan, “Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2017): 273-310.<sup>81</sup>

18.Hasan Yerkazan, “Zemahşerî'nin Hadisleri Te'vil Metodu”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 17/2, (2017): 43-74.

19.Muhammed Ersöz, “Keşşâf'ta Ayetin İfade İhtimallerinin Değerlendirilip Elenmesi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, (2017): 119-138.

#### 1.1.4. Çeviri Makaleler

1.İbrahim Lutpi, “Allah'ın Sıfatları Hakkında Zemahşerî ve Beydâvî Arasındaki Münakaşalar”, çev. Selahattin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (1987): 303-312.<sup>82</sup>

<sup>80</sup> 12 Mayıs 2017 tarihinde Gaziantep'te düzenlenen 14. Tefsir Akademisyenleri Toplantısında sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

<sup>81</sup> Hasan Yerkazan'ın, “Zemahşeri ve Hadis” (Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), isimli tezinden üretilmiştir.

<sup>82</sup> İbrahim Lutpi'nin, “Discussions About the Attributes of God between al-Zamakhsharî and al-Baydâwî”, *Hamdard Islamicus*, 5 (1982): 3-23, makalesinin çevirisidir.

2.İbrahim Lutpi, “ez-Zemahşerî ve el-Beydâvî’ye Göre İlâhî Adâlet Kavramı”, çev. Emrullah Yüksel, Ömer Aydın, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001): 197-208.<sup>83</sup>

3.Syamsuddin Sahiron, “Âl-i İmrân Suresi’nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşâbihât’a İlişkin Taberî Ve Zemahşerî’nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi”, çev. Zülfikar Durmuş, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/3 (2002): 265-281.<sup>84</sup>

4.Syamsuddin Sahiron, “Mu’tezilî Müfessir Zemahşerî’nin Muhkem ve Müteşâbih’e İlişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi”, çev. Zülfikar Durmuş, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, *Mu’tezile Özel Sayısı*, 3/3 (2003): 259-273.<sup>85</sup>

5.Syamsuddin Sahiron, “Muhkem ve Müteşâbih: Kur’an’ı Kerim’in 3. Sure 7. Ayeti Hakkında Taberî ve Zemahşerî’nin Yorumları Üzerine Analitik Bir Çalışma”, çev. Yavuz Fırat, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 5/12 (2007): 201-219.<sup>86</sup>

6.Hâcî es-Sadîk, “Temsil ya da İstiâre-i Temsiliyye Kavramı -Keşşâf Tefsiri Örneğinde Uygulamalı Bir Belâgat Çalışması”, çev. Sedat Sağdıç, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/5 (2015): 236-2530.<sup>87</sup>

### 1.1.5. Bildiriler

1.Hüseyin Yaşar, “Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemahşerî ve Düşünce Dünyamıza Etkisi”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu -Selçuklularda Bilim ve Düşünce I (İslâmi İlimler)-*, (Konya: 19-21 Ekim 2011), (Selçuklu Belediyesi Yay., 2013): 3-14.

### 1.1.6. Ansiklopedi Maddeleri

---

<sup>83</sup> İbrahim Lutpi’nin, “The Concept of Divine Justice According to al-Zamakhshari and al-Baydâvî”, *Hamdard Islamicus*, (1980): 3-17, makalesinin çevirisidir.

<sup>84</sup> Syamsuddin Sahiron’un, “Muhkam and Mutashâbih: An Analytical Study of al-Tabarî’s and al-Zamakhsharî’s Interpretations of Q.3: 7”, *Journal of Qur’anic Studies*, 1/1 (1999): 69-81, makalesinin çevirisidir.

<sup>85</sup> Syamsuddin Sahiron’un, “Muhkam and Mutashâbih: An Analytical Study of al-Tabarî’s and al-Zamakhsharî’s Interpretations of Q.3: 7”, *Journal of Qur’anic Studies*, 1/1 (1999): 69-81, makalesinin çevirisidir.

<sup>86</sup> Syamsuddin Sahiron’un, “Muhkam and Mutashâbih: An Analytical Study of al-Tabarî’s and al-Zamakhsharî’s Interpretations of Q.3: 7”, *Journal of Qur’anic Studies*, 1/1 (1999): 69-81, makalesinin çevirisidir.

<sup>87</sup> Hacı es-Siddîk’in “Mustalahu’t-temsîl evî’l-istiâratü’t-temsîliyye dirâse belâgiyye tatbikiyye fi’l-Keşşâf enmûzecen”, *Mecelletü’l-’ulûmi’l-İnsâniyye*, 1/30 (2008): 169-184, adlı makalesinin çevirisidir.

1.Ali Özek, “el-Keşşâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 25: 329-330.

## 1.2. Arap Dünyasında Yapılan Çalışmalar

### 1.2.1. Kitaplar

Arap dünyasında *Keşşâf* tefsiri üzerine yapılan yirmi altı kitabın dördünü doktora, altısını ise yüksek lisans tezi oluşturmaktadır.

1.Mustafa Sâvî el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî fi tefsîri'l-Kur'ân ve beyâni i'câzih* (Mısır: Dâru'l-me'ârif, 1959).

2.Mahmud Kâmil Ahmed Hudaýr, *ez-Zemahşerî: müfessiran ve edîben* (Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1963).

3.Ömer Hâmid Molacuş, ‘Alâkatü't-tefsîr bi'l-belâğa i'nde'z-Zemahşerî (Kahire: Dâru'd-da've, 1964).

4.Ahmed Muhammed el-Hûfî, *Zemahşerî* (Mısır: Daru'l-fikri'l-Arabî, 1966).

5.Dervîş el-Cündî, *en-Nazaru'l-Kur'ânî fi Keşşâfi'z-Zemahşerî* (Mısır: Dâru'n-nahda, 1969).

6.Huveş Ömer el-Mele', *Eseru'l-belâğa fi tefsîri'l-Keşşâf* (Bağdat: Dâru'l-Basrî, 1970).

7.Muhammed Mijinyawa, *al-Zamakhshari's Defense of Mu'tazilite Principles in al-Kashshaf*, (Kahire: 1970).<sup>88</sup>

8.Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye ve'l-luğaviyye i'nde'z-Zemahşerî*, (Bağdat: Matbaatü'l-irşâd, 1971).<sup>89</sup>

9.Murtaza Âyetullahzade eş-Şîrâzî, Nassâr Hüseyin Mahmud, *ez-Zemahşerî: lüğaviyyen ve müfessiran* (Kahire: Dâru's-sekâfe, 1977).<sup>90</sup>

10.Muhammed Muhammed Hüseyin Ebû Mûsâ, *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fi Tefsîri'z-Zemahşerî ve Eseruhâ fi'd-Dirâsâti'l-Belâğiyye* (Kahire: Mektebetü vehbe, 1988).<sup>91</sup>

11.Kâmil Muhammed Muhammed Uveyda, *ez-Zemahşerî: el-müfessiru'l-belîğ* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994).

12.Abdu'l-Mün'im Abdillâh Hasan, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-kırâati'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî* (Mansûra: 1995).

<sup>88</sup> Eser hakkındaki bilgilerin çelişkili olması bu çalışmanın tez olma ihtimalini de düşündürmektedir.

<sup>89</sup> Müellif kitabın 3. sayfasında bu eserin aslen doktora tezi olduğunu belirtmektedir.

<sup>90</sup> Murtaza Âyetullahzade eş-Şîrâzî, “ez-Zemahşerî el-lüğavî” (Yüksek Lisans tezi, Câmi'atü'l-Kahire, 1963).

<sup>91</sup> Muhammed Muhammed Hüseyin Ebû Mûsâ, “el-Bahsü'l-belâğî fi tefsîri'z-Zemahşerî ve Eseruhu fi'd-dirâsâti'l-belâğiyye” (Doktora tezi, Câmi'atü'l-Ezher, 1970).

13.Sâlih b. Garmullah el-Ğâmidî, *el-Mesâilü'l-i'tizâliyye fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fî dav-i mâ verade fî kitâbi'l-İntisâf li'bni'l-Müneyyir* (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1998).<sup>92</sup>

14.Sema Mahmud el-Hâlidî, *ez-Zemahşerî nâkıden: dirâse fî şevâhidi'l-Keşşâf eş-şi'riyye ale'l-esâlîbi't-terkîbiyye* (İrbid: 'Âlemü'l-kütübi'l-hadîs, 2004).<sup>93</sup>

15.Cabir Ali es-Seyyid Selim, *el-Mebâhisü'd-dilâliyye ı'nde'z-Zemahşerî min hulâli tefsîri'l-Keşşâf* (Kahire: Dâru'l-fikr, 2006)<sup>94</sup>

16.Dildâr Ğafûr Hamd Emin, *Tefsîru'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî –dirâse lüğaviyye-* (Ürdün: Dâru Dicle, 2007).

17.Feraye Nidâl Mahmud, *el-Mu'tezile ve tevcihu'l-kırââtü'l-Kur'âniyye: dirâse lüğaviyye fî kitâbi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî* (İrbid: Dâru'l-kütübi's-sekâfi, 2009).<sup>95</sup>

18.Mesud Bûduha, *Dirâsât üslûbiyye fî tefsîri'z-Zemahşerî* (Ürdün: 'Âlemü'l-kütübi'l-hadîs, 2011).

19.Sadûn b. Ahmed b. Ali er-Rabîî, *en-Nahvu'l-Kur'ânî beyne'l-Ferrâ ve'z-Zeccâc ve'z-Zemahşerî: dirâse vasfiyye muvâzene li-kadiyyeti'l-eser ve't-teessür* (Ürdün: Dâru'r-ırdvân, 2013).

20.Atiyye Nâyif el-Ğavl, *en-Nazariyyetü'l-belâğiyye I'nde'l- imâm ez-Zemahşerî fî'l-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Tenzîl* (Ürdün: Dâru Yâfâ el-'İlmiyye, 2014).

21.Yusuf Rasûl Hüseyin, *el-Hicâc fî tefsîri'l-Keşşâf* (Bağdat: Dâru'l-ferâhidî, 2014).<sup>96</sup>

22.Salih Muhammed Ali Ebû Şârib, *es-Sübük ve'l-hubük fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fî dav'i'l-lisâniyyâti'n-nassiyye* (Ürdün: Dâru Celîsi'z-Zamân, 2014).

---

<sup>92</sup> Sâlih b. Garmullah el-Ğâmidî, "el-Mesâilü'l-i'tizâliyye fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fî dav-i mâ verade fî kitâbi'l-İntisâf li'bni'l-Müneyyir" (Yüksek Lisans tezi, Câmi'atü İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1996).

<sup>93</sup> Sema Mahmud Abdülmecid el-Hâlidî, "ez-Zemahşerî nâkıden-dirâse fî şevâhidi'l-Keşşâfi'ş-şi'riyye 'ale'l-esâlîbi't-terkîbiyye" (Yüksek Lisans tezi, Câmi'atü'l-Yermük, 1997).

<sup>94</sup> Cabir Ali es-Seyyid Selim, "el-Mebâhisü'd-dilâliyye ı'nde'z-Zemahşerî min Hulâli Tefsîri'l-Keşşâf" (Yüksek Lisans tezi, Câmi'atü'l-Ezher, 1992).

<sup>95</sup> Nidâl Mahmûd el-Ferâye, "el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fî kitâbi'l-Keşşâf-i li'z-Zemahşerî" (Doktora tezi, Câmi'atü Mu'te, 2006).

<sup>96</sup> Yusuf Rasûl Hüseyin, "el-Hicâc fî tefsîri'l-Keşşâf" (Yüksek Lisans tezi, Câmi'atü'l-Müsenâ, 2013).

23.Fâruk Âdil, *Dirâse nahviyye dilâliyye li-tefsîri'l-Kur'âni'-Kerîm: tefsîri'l-Keşşâf nemûzecen* (Mısır: Dâru yesturn, 2015).

24.Râbih el-Arabî, *Üslûbu'l-i'tirâz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm min hulâli'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî* (Amman: Dâru Dicle, 2016).<sup>97</sup>

25.Ahmed Mahmûd Abdülkâdir Dervîş, *en-nahv ve ibdâ'î't-tahlîli'l-Kur'ânî: kirâe nakdiyye fi bide'î't-tefsîr, tefsîru'l-Keşşâf enmûzecen* (Kahire: Mektebetü'l-'âdâb, 2016).

26.Nihle Zühdi İbrahim eş-Şiblî, *et-tevcîhu'n-nahvî beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân* (Ürdün: Dâru celîsi'z-zamân, 2016).<sup>98</sup>

## 1.2.2. Tezler

### 1.2.2.1. Lisans Tezleri

1.Abdürrahîm Merzûk, *ez-Zemahşerî ve Menhecühû fi Tavzîfi'l-Kırâati'l-Kur'âniyye*, Mağrib, 1990.

### 1.2.2.2. Yüksek Lisans Tezleri

1.Huveş 'Amr Hâmid el-Mele', "Alâkatü't-tefsîr bi'l-belâğa 'inde'z-Zemahşerî" (Câmi'atü'l-Kahire, 1964).

2.Neciyye Abdurrahman Muhammed, "el-Kadâya'n-nahviyye beyne'z-Zemahşerî ve't-Tabersî min hilâli kitâbeyi'l-Keşşâf ve Mecme'î'l-Beyân fi sûrati'l-Bakara (Câmi'atü'l-Ezher, 1987).

3.Hasan Abdülaziz Hasan Ebu'l'ayneyn, "en-Nahv beyne'z-Zemahşerî ve İbni'l-Müneyyir el-İskenderî el-Mâlikî fi'l-İntisâf ale'l-Keşşâf (Câmi'atü'l-Ezher, 1989).

4.Kasım Muhammed Salih el-Hamd, "ez-Zâhiratü'n-nahviyye beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân: mesâil mine'l-Bahri'l-Muhît" (Câmi'atü Yermük, 1990).

5.Mehâ Yüsri İbrahim Atiyye, el-Kadâya'n-nahviyye beyne'l-imâmeyn el-celîleyn ez-Zemahşerî ve't-Tabersî fi sûrati'n-Nisâ" (Câmi'atü'l-Ezher, 1990).

6.Abdünnâim Ali Muhammed Ali Abdullah, el-Kadâya'n-nahviyye fi sûrati Âl-i İmrân beyne'z-Zemahşerî fi Keşşâfih ve't-Tabersî fi Mecm'a'î'l-Beyân" (Câmi'atü'l-Ezher, 1991).

7.Abdülazîz Ahmed Allâm, "el-Mebâhisü'd-dilâliyye 'inde'z-Zemahşerî min hulâli tefsîrihi'l-Keşşâf (Câmi'atü'l-Ezher, 1992).

<sup>97</sup> Râbih el-Arabî, "Üslûbu'l-i'tirâz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm min hulâli'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî" (Yüksek Lisans tezi, Câmiatü Cezair, 2002).

<sup>98</sup> Nihle Zühdi İbrahim eş-Şiblî, "et-Tevcîhu'n-nahvî beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân: sûratü'l-Bakara nemûzecen" (Doktora tezi, Câmi'atü'l-Yermük, 2002).



8. Medehat Muhammed es-Seyyid Ziyade, "el-Kadâya'n-nahviyye fi'd-Dürrü's-Semîn beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân ve's-Semîn" (Câmi'atü'l-Ezher, 1992).

9. Ebu'l-Yezîd Ahmed Hasen, "Dirâse mukârane li-menheceyi'l-imâmeyn ez-Zemahşerî ve't-Tabersî fi tefsîrayhimâ li'l-Kur'âni'l-Kerîm" (Câmi'atü'l-Ezher, 1999).

10. Züleyhâ Mellâz, "el-Keşşâf 'an Hakâiki ve Ğavâmidü't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl: te'lîf Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538): el-kısmu'l-evvel sûratü'l-Fâtiha ve'l-Bakara" (Câmi'atü Dimeşk, 1999).

11. Ali Seyyid Ahmed Ebû Ali, "Tefsîru sûratî'n-Nahl beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân (dirâse mukârane)" (Câmi'atü'l-Ezher, 2001).

12. Mühenned Hasen Hamd el-Cibâlî, "Eseru'l-i'tizâl fi tevcîhâtî'z-Zemahşerî el-lüğaviyye ve'n-nahviyye fi'l-Keşşâf" (Câmi'atü Yermük, 2001).

13. Süleyman Muhammed b. Edîb Abdullah, "et-Tevcîhu'l-lüğavî ve'n-nahvî- li'l-kırâati'l-Kur'âniyye fi tefsîri'z-Zemahşerî" (Câmi'atü Musul, 2002).

14. Abdullah Ahmed ed-Dersânî, "el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl li Ebi'l-Kâsım Cârillah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî el-Havârizmî" (Câmi'atü Dimeşk, 2002).

15. Abdussabûr Ahmed Mahmud el-Ensârî, "Tefsîru sûratî'n-Nûr beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân: dirâse mukârane" (Câmi'atü'l-Ezher, 2002).

16. Süleyman b. Abdilazîz er-Rabî'î, "et-Tevcîhu'l-belâğî li-Âyâtî'l-'akîde beyne't-Taberî ve'z-Zemahşerî" (Câmi'atü'l-Îmâm Muhammed b. Su'ûd, 2002).

17. Ebû Serî Muhammed Ebû Serî, "Tefsîru sûratî'l-Enfâl beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân: dirâse mukârane" (Câmi'atü'l-Ezher, 2003).

18. Kerem Marûf Muhammed Marûf, "Tefsîru sûratî'l-Enfâl beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân "dirâse mukârane" (Câmi'atü'l-Ezher, 2003).

19. Mahmûd Hasen Rırat Muhammed, "Tefsîru sûratî'n-Nisâ beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân "dirâse mukârane" (Câmi'atü'l-Ezher, 2003).

20. Kerem Marûf Muhammed Marûf, "Tefsîru sûratî'l-Enfâl beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân "dirâse mukârane" (Câmi'atü'l-Ezher, 2003).

21.Muhammed Mansûr Mezrû'a Hâtem, "Tefsîru sûrati'z-Zümer beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân: dirâse mukârane" (Câmi'atü'l-Ezher, 2004).

22.Muhammed el-Mehdî Hamâmî Rufâî, "es-Siyâk fî kütübî't-tefsîr- el-Keşşâf ve Tefsîru İbn Kesîr nemûzecen-" (Câmi'atü Haleb, 2004).

23.Kevâkib Mahmûd Hüseyin ez-Zebîdî, "Eseru Me'âni'l-Kur'ân li'l-Ahfeşî'l-Evsat fi'l-Keşşâf-i li'z-Zemahşerî" (Câmi'atü Bağdat, 2004).

24.Ziyâüddîn Defullah Buhayt, "et-Tevcîhu'n-nahvî li'l-kırââtî'l-Kur'âniyye fi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî ö.h. 538" (Câmi'atü'l-Mustansiriyye, 2004).

25.Halid Fehd Hasen Miyâs, "et-Tevcîhu'n-nahvî li'l-kırââtî'l-Kur'âniyye fî Kitâbil'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî" (Câmi'atü Yermük, 2005).

26.Cafer Talib Kerim, "es-Siyâk fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî" (Câmi'atü'l-Kâdisiyye, 2006).

27.es-Seyyid Hasen Hâmid Abdilhamid el-Behûtî, "Hurûfu'l-me'ânî fî kitâbi'l-Keşşâf 'an Hakâikî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl li'z-Zemahşerî "Cem'an ve dirâseten ve tahkîkan" (Câmi'atü'l-Ezher, 2006).

28.en-Neccâr Sâbâ Yusuf, "el-İ'câzu'l-lüğavî fi'l-Kur'ân beyne'l-Cürçânî ve'z-Zemahşerî fi kitâbeyhimâ Delâilî'l-İ'câz ve'l-Keşşâf" (Câmi'atü Yermük, 2006).

29.Ahmed Abdurrahman Mütevellî, "es-Siyâku'l-lüğavî 'Inde'z-Zemahşerî fi'l-Keşşâf: dirâse nazariyye ve tatbikiyye" (Câmi'atü'l-Kâhire, 2006).

30.Ali Yakub Muhammed Selâme, "Şevâhidü'n-nahvî's-ş-riyye fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî: dirâse tahlîliyye" (Câmi'atü'l-Hâşimiyye, 2006).

31.Âdil Fâruk Muhammed Ahmed, "Eseru'l-i'tizâl fî't-tevcîhi'n-nahvî: min hılâli Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî" (Câmi'atü'l-Kâhire, 2009).

32.Muhammed Ahmed Ahmed Nassâr, "Tefsîru sûrati'l-Mü'minûn dirâse mukârane beyne'l-eimme ez-Zemahşerî ve Ebî Hayyân ve Ebi's-Suûd" (Câm'atü'l-Ezher, 2008).

33.Abdülğınâ Muhammed Akla Muhammed, "et-Tevâbi' fî kitâbi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî" (Câmi'atü Yermük, 2009).

34.Mesud Abdulhâris Muhammed Yusuf, “el-Müfredâtü'l-Kur'âniyye 'inde'r-Râğıb fi'l-Müfredât fi Ğarîbî'l-Kur'ân ve'z-Zemahşerî fi'l-Keşşâf (dirâse dilâliyye muvâzene)” (Câmi'atü'l- Ezher, 2009).

35.Zeyneb Hâşim Hüseyin, “Eserü'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fi'l-Mîzân li't-Tabâtâbâi dirâse nahviyye” (Câmi'atü Bağdat, 2009).

36.Abdunnâsir Ali Muhammed Ali, “et-Tafsîlâtü'n-nahviyye beyne'n-nahviyyîn ve'l-müfessirîn: ez-Zemahşerî nemûzecen” (Câmi'atü'l-Kâhire, 2011).

37.Mâzin Hasen Sakb el-'Abûdî, “el-Menâzîru'l-mütehayyile 'inde'z-Zemahşerî (ö. 538) fi'l-Keşşâf dirâse nahviyye üslûbiyye” (Câmi'atü Bâbil, 2011).

38.Muhammed Matrûd 'Inâd, “el-Furûku'l-lüğaviyye fi tefsîrayi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî ve Mecmai'l-Beyân li't-Tabersî” (Câmi'atü'l-Kâdisiyye, 2012).

39.Sıhr bt. Hâlid el-Matîrî, “Belâğatü sûrati'l-Ankebût fi tefsîri'z-Zemahşerî ve İbni Âşûr” (Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, 2012).

40.Sa'd Ekrem Muhammed Salih el-'Ubeydî, “'Avdu'd-damîr fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî (ö. h. 538)” (Câmi'atü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye el-'Âlemiyye, 2012).

41.Yâsir b. Abdilazîz b. Avd es-Sülemî, “Hazfu'l-mudâf ve ikâmetü'l-mudâfi'l-ileyh makâmehu ve Eseruhu 'ale'l-manâ fi kitâbeyi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî ö. h. 538 ve't-Tibyân li'l-Ukberî ö. h. 616 (cem' ve dirâse)” (Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2013).

42.Halid Celal Ahmed el-Besyûnî, “İshâmü'l-belâğati'l-'Arabiyye fi't-temâsüki'n-nassî min hilâli tefsîri'z-Zemahşerî: dirâse belâğiyye tahlîliyye” (Câmi'atü'l-Menûfiyye, 2014).

43.Hamîs Abduh Ali Beral, “et-Tevcîhu'n-nahvî li'l-kırââtî'l-Kur'âniyye beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân: fi dav'i menhecî'l-karâini'n-nahviyye” (Câmi'atü'l-Kâhire, 2015).

### 1.2.2.3. Doktora Tezleri

1.Mustafa Nâsîf, “el-Belâğa 'inde'z-Zemahşerî” (Câmi'atü 'Aynî's-Şems, Mısır, 1952).

2.Muhammed Abdülmün'im Harîbe, “ez-Zemahşerî müfessiran” (Câmi'atü'l-Ezher, 1976).

3.Fuad Ahmed es-Seyyid el-Hattâb, “Nahvu'z-Zemahşerî fi'l-Keşşâf ve eseruhu fi'd-dirâsâti'l-lüğaviyye” (Külliyetü'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1979).

4.el-Emîn Muhammed el-Emîn Hamîde, “ed-Dahîl fî tefsîri'l-Keşşâf” (Câm'atü'l-Ezher, 1983).

5.Süleyman Salih el-Hızzî, “Tefsîru Ebi'l-Muzaffer es-Sem'ânî min evveli sûrati'l-Cin ilâ âhiri'l-Kur'ânî'l-Kerîm tahkîk ve dirâse me'a'l-mukârane beynehû ve beyne'l-Beğavî ve'z-Zemahşerî” (el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1986).

6.Necîbe Abdurrahman Muhammed, “el-Kadâyâ en-nahviyye beyne'z-Zemahşerî ve't-Tabersî min hılâli kitâbeyi'l-Keşşâf ve Mecme'ü'l-Beyân fî sûrati'l-Bakara” (Câm'atü'l-Ezher, 1987).

7.Sâmiye Şaban Abdurrahman, “el-Kadâyâ en-nahviyye beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî min hılâli'l-cüz'î'l-evvel ve's-sânî min tefsîri'l-Bahri'l-Muhît li-Ebî Hayyân tahlîl ve dirâse fî'l-eczâi'l-selâsi'l-ûlâ mine'l-Kur'ân, (Câmi'atü'l-Ezher, 1987).

8.Muhammed Muhammed Sa'îd, “el-Kadâyâ'n-nahviyye ve's-sarfîyye beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî fi'l-cüz'eyni's-sâbi' ve's-sâmin mine'l-Bahri'l-Muhît şerhan ve münâkaşaten” (Câmi'atü'l-Ezher, 1988).

9.Nefîse Mustafa es-Seyyid, “el-Kadâyâ'n-nahviyye beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân fî kitâbeyi'l-Keşşâf ve'l-Bahri'l-Muhît fî sûrati'l-Kasas” (Câmi'atü'l-Ezher, 1988).

10.Fâtıma Ahmed Abbas, “el-Kadâyâ'n-nahviyye fî sûrati'l-Kehf beyne'z-Zemahşerî fi'l-Keşşâf ve Ebî Hayyân fi'l-Bahri'l-Muhît” (Câm'atü'l-Ezher, 1989).

11.Muhammed Muhammed Fehmî Ömer, “Dirâsetü'l-mesâili'n-nahviyye ve's-sarfîyye fî kısâri's-süver mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm bid'en min sûrati'l-Hucurât hattâ nihâyeti sûrati'r-Rahmân” (Câmi'atü'l-Ezher, 1994).

12.Mahmud b. Halîfe el-Câsim, “Ta'addüdü evcühî't-tahlîli'n-nahvî 'inde'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân ve İbn Hişâm” (Câmi'atü Haleb, 1999).

13.Abdülhamîd Abdülmübdî' Ahmed Muhammed, “Dirâse nahviyye mukârane beyne Ârâi'l-'Allâme ez-Zemahşerî fî kitâbeyh: el-Keşşâf ve'l-Mufassal” (Câmi'atü'l-Kahire, 2000).

14.Abdülhalîm Muhammed Abdülhalim, “eş-Şi'ru'l-câhilî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm, dirâre tevsîkiyye dilâliyye fî tefsîri İbn Abbâs ve tefsîrayi'l-Keşşâf ve'l-Kurtubî” (Câmi'atü'l-Ezher, 2002).

15.Abdüşşâfî Ahmed Ali Ahmed, “ez-Zemahşerî ve Ebî Hayyân dirâse mukârane” (Câmi'atü'l-Ezher, 2002).

16.Nureddin Enver Ali Ahmed Harun, "el-Kırââtü'l-mütevâtira el-ferşiyye tahkîk beyne'l-imâmeyn ez-Zemahşerî ve Ebî Hayyân dirâse tefsîriyye mukârane" Câmi'atü'l-Ezher, 2002).

17.Sa'dûn Ahmed Ali, "Eseru Me'âni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ ve Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû li'z-Zeccâc fi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî" (Câmi'atü Bağdat, 2002).

18.Atiyye Sıdkî Atiyye el-Atraş, "Tefsîru sûrati Âl-i İmrân beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân dirâse mukârane" (Câmi'atü'l-Ezher, 2003).

19.Muhammed Mahmûd ed-Dûmî, "el-Kırââtü'l-mütevâtira fi tefsîri'z-Zemahşerî –dirâse nakdiyye-" (Câmi'atü Yermük, 2004).

20.Nidâl Mahmûd Halef el-Ferâye, "el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi Kitâbi'l-Keşşâf-i li'z-Zemahşerî" (Mu'te Üniversitesi, 2006).

21.Kâzım Denîne Kumeyt, "Tevcîhu'l-ihtilâf fi't-terkîb me'a ittifâki's-siyâk beyne'z-Zemahşerî ve'r-Râzî" (el-Câmi'atü'l-Mustansırıyye, 2007).

22.Muhammed Reşad Abdülaziz Dehmeş, "Ehemmü kadâyâ'l-Mutezile kemâ savverahâ'z-Zemahşerî min hılâli tefsîrihi'l-Keşşâf" (Câmi'atü'l-Ezher, 2007).

23.Câbir es-Seyyid Mübarek, "Lügâtü'l-'Arab fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî (ö. 535): dirâse nahviyye ve sarfiyye ve tahlîliyye" (Câm'atü'l-Ezher, 2008).

24.Abdülmecid Felâh, İhtiyârâtü'z-Zemahşerî en-nahviyye fi'l-Keşşâf cem'an ve dirâseten" (Câmi'atü Dimeşk, 2008).

25.Necâh Fâhim Sâbir, "el-Ma'nâ fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî el-müteveffâ sene 538 h." (Câmi'atü Bâbil, 2008).

26.Ali Ahmed Şaban, (el-Âliyyâtü'l-belâğiyye fi't-te'vîli'n-nahvî 'inde'z-Zemahşerî" (Câmi'atü Yermük, 2010).

27.Cemal Hasen Emin İbrahim, ed-Delîlu'l-lüğavî beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşâ'ira mine'l-Keşşâf ve Hâşiyeti'ş-Şihâb" (Câmi'atü'l-Kahire, 2011).

28.Ebû Sürûr İsa Hassân Abdülhamid, "Eseru'n-nazîr fi tevcîhi't-terâkîbi'l-Kur'âniyye en-nahviyye fi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî" (Câmiatü Mute, 2013).

29.Hâzım Mebruk Atiyye Ebû Zeyd, "et-Tevcîhu'n-nahvî beyne'z-Zemahşerî ve Ebi's-Suûd fi tefsîrayhimâ li'l-Kur'âni'l-Kerîm" (Câm'atü'l-Ezher, 2013).

### 1.2.3. Makaleler

1.Muhammed Receb el-Beyûmî, “Nazarât fî tefsîri'l-Keşşâf 1”, *el-Fikru'l-İslâmî*, 3/2 (1972): 33-41.

2.M. Abdurrahman el-Kürdî, “Suver mine'l-belâğa fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî”, *Mecelletü'l-Ezher*, 49/4 (1977): 759-770.

3.Mahmut Fâdıl, “Ârâu'z-Zemahşerî el-kelâmiyye fî tefsîri'l-Keşşâf, *el-Fikru'l-İslâmî*, 31-32 (1979): 56-79.

4.Şaban Salâh Hüseyin, “ez-Zemahşerî ve'l-kırâât, *Mecelletü Külliyyeti Dâri'l-Ulûm*, (1988): 1-48.

5.Behîce Bâkır el-Huseynî, “ez-Zemahşerî ve's-şu'ûbiyye, *Mecelletü Mecma'i'l-Lüğati'l-Arabiyye el-Ürdünî*, 13/37 (1989): 177-213.

6.Said en-Necefî Esedü'l-Lehy-Şef' Burhânî, “Mebâhis lügaviyye fî tefsîri'l-Keşşâf”, *et-Türâsü'l-Edebî*, 1/2 (2009): 153-168.

7.Tâmir Selûm Yusuf Selûm, “el-İcâz ve't-tekrâr fî Keşşâfi'z-Zemahşerî”, *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye*, 3 (1996): 155-270.

8.Tâmir Selûm Yusuf Selûm, “Zâhiratü'l-iltifât fî Keşşâfi'z-Zemahşerî”, *Mecelletü Mecma'i'l-Lüğati'l-Arabiyye*, 71/2 (1996): 277-284.

9.Tâmir Selûm Yusuf Selûm, “Zâhiratü'l-kasr fî Keşşâfi'z-Zemahşerî”, *et-Türâsü'l-Arabî*, 16/64 (1996): 111-117.

10.Muhammed Rifat Zencîr, *et-Tecdîd beyne menheciyyeti't-tefsîr beyne'z-Zemahşerî ve Seyyid Kutub (dirâse tahlîliyye tatbîkiyye mukârane)*, *Mecelletü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 16/45 (2001): 19-88.

11.Es'ad Abdülhalim es-Sa'dî, “Eseru Ta'addüdi'l-i'râb fî tevessü'il-ma'na 'inde'z-Zemahşerî fi'l-Keşşâf”, *Mecelletü Câmi'ati'l-Enbâr li'l-Lüğât ve'l-Âdâb*, 4 (2001): 184-229.

12.Ahmed Abdüllatîf Mahmûd el-Leysî, “el-Lâât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm dirâse tahlîliyye dilâliyye min hilâli kitâbi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî”, *Mecelletü Külliyyeti Dâri'l-Ulûm*, 35 (2005): 77-132.

13.Ğassân Abdüsselâm Hamdûn, “Şevâhidü's-şi'r fi't-tefsîr (el-Keşşâf) li-Tabakatî'r-Râbi'a mine's-Şu'arâ, *Mecelletü Câmi'ati'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*, 10 (2005): 173-201.

14.Mustafa İbrahim el-Münşî, “Mustalahu't-tahyîl mefhûmuh ve mevki'fuz-Zemahşerî minh fî tefsîri'l-Keşşâf, *Mecelletü'l-Menâra*, 11/3 (2005): 79-118.

15.Muhammed, Ali Osman Abdülkavî, “el-Akvâlü'lletî vasafehâ ez-Zemahşerî bi bide'it-tefâsîr fî Keşşâfih: dirâse tahlîliyye, *Mecelletü Külliyyeti'l-Benâti'l-İslâmiyye*, 14 (2007): 2573-2685.

16.Muhammed Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî, “Suveru’n-min ittisâ’i delâleti’l-elfâz-i ve’t-terâkîb-i fî Tefsîri’l-Keşşâf”, *Mecelletü Câmi’ati Ümmi’l-Kurâ* 19/42 (2007): 343-394.

17.Davud Nedve, “Mustalahâtu’t-tasvîr ve’t-temsîl ve’t-tahyîl ‘inde’z-Zemahşerî fî’l-Keşşâf, *Journal of Qur’anic Studies*, 10/2 (2008): 142-177.

18.Muhammed Mustafa el-Katâvî, “es-Siyâk ve eseruhû fi’l-‘udûl an mutâbakati’l-‘aded ‘inde’z-Zemahşerî -dirâse tahlîliyye-“, *Mecelletu Câmi’ati Ummi’l-Kurâ li-‘Ulûmi’l-Lugât ve Âdâbihâ*, 1/4 (2010): 139-186.

19.Ali Kazım el-Müşrî; Muhammed Matrûd Inâd, el-Furûku’l-luğaviyye fî ebniyeti’l-ef’âl fî tefsîrayi’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî (ö. 538) ve Mecma’i’l-Beyân li’t-Tabersî (ö. 548), *Mecelletü’l-Kâdisiyye li’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye*, 13/4 (2010): 57-68.<sup>99</sup>

20.Mansûr Muhammed Ebû Zîne; Muhammed Rıza el-Hûrî, “İfâdetü takdîmi mâ hakkuhû te’hîr li’l-İhtisâs beyne’z-Zemahşerî ve Ebî Hayyân dirâse tefsîriyye mukârane, *Mecelletü Câmi’ati’l-Kusaym li’l-Ulûmi’s-Şer’iyye*, (2012): 2-41.

21.Hind bt. Cemîl Nâyite, “el-Kinâye fî Keşşâfi’z-Zemahşerî, *Mecelletü Câmi’ati Ümmi’l-Kurâ li-‘Ulûmi’l-Lugât ve Âdâbihâ*, 1/7 (2012): 143-204.

22.Necâh Fâhim Sâbir el-Ubeydî, “ed-Dilâle es-sarfiyye ‘inde’z-Zemahşerî ve eseruhâ fi’t-tefsîr karînetü’s-sîğa enmûzecen, *Mecelletü’l-Amîd*, 1/5 (2012): 247-260.

23.Suheyb Emir Nâdir, “et-Temsîl ve’t-tahyîl ke-âliyyât li’t-te’vîl ‘inde’z-Zemahşerî fî tefsîrihi’l-Keşşâf- dirâse li’l-menheci’t-te’vîlî”, *Mecelletü Câmi’ati Tikrit li’l-Ulûm*, 19/5 (2012): 293-318.

24.Muhammed Taha Allâm, “Bide’u’t-tefâsîr fî Keşşâfi’z-Zemahşerî dirâse tahlîliyye”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Âdâb*, 1 (2013): 63-110.

25.Adil Mahmud Muhammed, “el-Âyâtü’lletî hamele’z-Zemahşerî ma’nâhâ ale’l-müşâkele dirâse tefsîriyye”, *Mecelletü Sürra Men Raa*, 9/33 (2013): 47-72.

26.Abdülmevcûd Abdülhamid Alvân, “el-Furûku’l-luğaviyye fî tefsîri’l-Keşşâf: dirâse fi’l-binye ve’d-dilâle”, *Dirâsât Arabiyye ve İslamiyye*, 4/9 (2013): 37-96.

---

<sup>99</sup> Muhammed Matrûd Inâd, “el-Furûku’l-luğaviyye fî tefsîrayi’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî ve Mecma’i’l-Beyân li’t-Tabersî” (Yüksek Lisans tezi, Câmi’atü’l-Kâdisiyye, 2012) adlı tezinden üretilmiştir.

27.Ahmed İbrahim Hudayr, "Mevkıfu'z-Zemahşerî mine'l-kırââtî's-seb'iyye fi'l-Keşşâf", *Âdâbu'r-Rafıdeyn*, 66 (2013): 25-50.

28.Mahmud Muhammed Câbir, "Ba'du eşkâlî'l-iltifât ve fevâidihâ 'inde'z-Zemahşerî fi tefsîrihi'l-Keşşâf", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb ve'l-Ülûmi'l-İnsâniyye*, 34/65 (2013): 1-51.

29.Muhammed Fâdil es-Sâmerrâî, "İttisâ'u me'âni'l-elfâz ve's-sıyağî's-sarfiyye fi tefsîri'l-Keşşâf", *Mecelletü Câmi'ati Ümmi'l-Kurâ li 'Ulûmi'ş-Şer'iyye ve'l-Liğati'l-'Arabıyye ve Âdâbiha*, 42 (2013): 261-286.

30.Abdürrahîm Abdullah Halvânî Sinâ, "es-Siyâku'l-Kur'ânî fi tefsîri'z-Zemahşerî (el-Keşşâf)", *Âfâku's-Sekâfe ve't-Türâs*, 81 (2013): 18-59.

31.Abdülmuhsin b. Abdilazîz el-Asker, "Tefsîru'l-Keşşâf beyne't-tahlîl ve't-te'vîl", *Journal of Arabic Studies*, 33 (2014): 77-148.

32.Muhammed Abdurrahman Ahmed, "Bide'u't-tefâsîr fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî beyne'd-dilâleti'l-mu'cemiyye ve's-siyâkiyye", *Kitâbat*, 11 (2014): 417-568.

33.Nezzâr Atâullah Ahmed Salih, "Envâ'u "Lemmâ" ve me'ânîhâ fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm fi dav'i tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî", *Dirasat Shari'a and Law Sciences*, 41/1 (2014): 944-959.

34.Ukayl Câsim Dehş, "ed-Dilâlâtî'l-mecâziyye li üslûbî'n-nehî fi tefsîri'l-Keşşâf", *Mecelletü Merkezi'd-Dirâsâti'l-Kûfe*, 1/34 (2014): 113-153.

35.Ahmed İsmail Anâkive, el-Hâce Selmâ, "el-Hazf 'inde'z-Zemahşerî, el-Mecelletü'd-Devliyye li'l-Buhûsi'l-İslâmiyye ve'l-İnsâniyye'l-Mütekaddime", 5/10 (2015): 33-47.

36.Kerim Hamza Humeydî Câsım, "Te'vîlü ta'alluki şibhi'l-cümle fi tefsîri'l-Keşşâf: sûratü'l-Bakara enmûzecen", *Mecelletü'l-Külliyyeti'l-İslâmiyye el-Câmi'a*, 10/3 (2015): 121-142.

37.Nâim Müleyke, "Teemmülât fi fevâtihi's-süver min hilâli tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fi dav'il-lügâti's-sâmiyye", *el-Mecma*, 9 (2015): 301-318.

38.Emel Hüseyin Hasen el-Hâkânî, "Usûlü'l-mecâz 'inde'z-Zemahşerî beyne 'acemih ve tefsîrih", *Âdâbu'l-Kûfe*, 1/29 (2016): 275-326.

39.Alâ Mehdî Abdülcevâd, "el-İltifât ve eseruh fi rafî kifâyeti'l-i'lâmiyye li'n-nass 'inde'z-Zemahşerî (ö. 538) tefsîru'l-Keşşâf enmûzecen", *Mecelletü Merkezi'd-Dirâsâti'l-Kûfe*, 1/45 (2017): 119-148.

#### 1.2.4. Ansiklopedi Maddeleri

1.Emin el-Hûlî, "Keşşâfu'z-Zemahşerî", *Mevsû'atü Tûrâsi'l-İnsâniyye*. Kahire: 85-94.



### 1.3. Batı'da Yapılan Çalışmalar

#### 1.3.1. Kitaplar

Batı'da yayımlanan yedi kitaptan biri lisans, biri yüksek lisans, ikisi de doktora tezinden oluşmaktadır.

1.Georges Tartar, *Connâître Jésus-Christ: lire le Coran à la lumière de l'Évangile: texte arabe des versets coraniques et des commentaires des exégètes sunnites Baydawî, Razi, Tabari et Zamakhchari*, (France: Combs la Ville Centre Evangélique de témoignage et de dialogue Islamo-chrétien, 1985).

2.Georges Tartar, *La Naissance de Jésus dans le Coran: commentaires des exégètes sunnistes Baydâwî, Râzî, Tabarî, Zamakcharî*, (France: Combs la Ville: Centre Evangélique de témoignage et de dialogue Islamo-chrétien, 1992).

3.Andrew Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ân Commentary The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d.538/1144)*, (Leiden: Brill, 2006).<sup>100</sup>

4.Massimo Rizzi, *Le Prime Traduzioni del Corano in Italia: Contesto storico e attitudine de [sic] traduttori. Ludovico Marracci (1612-1700) e la lettura critica del commentario coranico di al-Zamahsarî (1075-1144)*, (Torino: L'Harmattan Italia, 2007).<sup>101</sup>

5.Massimo Rizzi, *Reading Marracci and the Kassâf Critically*, (Pontifical Institute of Arabic and Islamic Studies [P.I.S.A.I], Rome, 2009).

6.Kifayat Ullah, *Al-Kashshaf: Al-Zamakshari's Mu'tazilite Exegesis of the Qur'an*, (Berlin: Walter De Gruyter, 2017).<sup>102</sup>

7.Hamdan Ezzet Matakah, *Systematic Ways of Explaining and Commentating on the Quranic Word Surah Al-Baqarah a Comparison between Alzamakhshari in (Al-Kashshaaf) and Abu Hayyan Al-Andalusi in (Al-Bahr Al-Muheet)*, (United States: 2017).<sup>103</sup>

---

<sup>100</sup> Andrew J. Lane, "al-Zamakhsharî (d. 538/1144) and his Qur'ân Commentary al-Kashshâf: A Late Mu'tazilite Scholar at Work" (Doktora tezi: Universty of Toronto, 2003).

<sup>101</sup> Massimo Rizzi, "Marracci Rilegge al-Zamahsarî: Le Citazioni del Tafsîr al-Kassâf All'interno Della Traduzione Coranica Alcorani" (Lisans tezi: Pontificio Istituto di Studi Arabi e d'Islamistica, 2006).

<sup>102</sup> Kifayat Ullah, "AL-Kashshâf: al-Zamakhsharî's (d. 538/1144) Mu'tazilite Exegesis of The Qur'ân" (Doktora tezi: Geogetown Universty, 2013).

<sup>103</sup> Hmdan Ezzet Matakah, "Systematic Ways of Explaining and Commentating on the Quranic Word Surah Al-Baqarah a Comparison between Alzamakhshari in (Al-Kashshaaf) and Abu Hayyan Al-Andalusi in (Al- Bahr Al-Muheet)" (Yüksek Lisans tezi: University of Petra (Jordan), 2017).

### 1.3.2. Tezler

#### 1.3.2.1. Lisans Tezleri

1. Joseph Paul Ellul, "Qur'anic Uses of The Root kh-l-f According to al-Zamakhsharî, al-Razî, and al-Baidawî (Pontifical Institute of Arabic and Islamic Studies [P.I.S.A.I], Rome, 1986).

#### 1.3.2.2. Doktora Tezleri

1. Ibrahim Lutpi, "The Theological Questions at Issue between az-Zamakhsharî and Baydâwî with Special Reference to al-Kashshâ Anwâr al-Tanzîl" (Edinburg Universty, 1977).

2. Michael B. Schub, "Linguistic Topics in al-Zamakhshari's Commentary of The Qur'ân" (California Universty, 1977).

#### 1.3.3. Makaleler

1. Michael B. Schub, "Three Syntactic Discussions in al-Zamakhshari's Commentary on the Qur'ân", *Al-Andalus* 42 (1977): 465-469.<sup>104</sup>

2. Ibrahim Lutpi, "The Concept of İh̄bāt and Takfîr According to az-Zamakhsharî and al-Baydâwî, *Die Welt des Orients*, 11 (1980): 117-121.

3. Ibrahim Lutpi, "The Relation of Reason and Revelation in the Theology of az-Zamakhshari and al-Baydawi', *Islamic Culture*, 54, (1980): 63-74.

4. Ibrahim Lutpi, "The Place of Intercession in the Theology of al-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Bulletin of Christian Institutes of Islamic Studies*, 4 (1981): 27-35.

5. Ibrahim Lutpi, "The Questions of the Superiority of Angels and Prophets between az-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Arabica*, 28/1 (1981): 65-75.

6. Ibrahim Lutpi, "The Problem of Vision of God in The Theology of al-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *die Welt Des Orients*, 13 (1982): 13: 107-113.

7. Sahiron Syamsuddin, "Muḥkam and Mutashābih: An Analytical Study of al-Ṭabarî's and al-Zamakhsharî's Interpretations of Q.3:7", *Journal of Qur'anic Studies*, 1/1 (1999): 69-81.

8. Badri Najib Zubir, "Departure From Communicative Norms in the Qur'an: Insights From al-Jurjānî and al-Zamakhshārî", *Journal of Qur'anic Studies*, 2/2 (2000): 69-81.

---

<sup>104</sup> Michael b. Schub'un, "Linguistic Topics in al-Zamakhshari's Commentary of The Qur'ân" (California Universty, 1977) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

9.İbrâhîm Abdullatîf Oniretti, "İsti'mâlu'l-Kinâye fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî", *Alore the Ilorin Journal of the Humanity*, 13 (2003): 207-228.

10.Suleiman A. Mourad, "The Survival of the Mu'tazila Tradition of Qur'anic Exegesis in Shîî and Sunnî tafâsîr", *Journal of Qur'anic Studies*, 12/1-2 (2011): 83-108.

11.Andrew J. Lane, "You Can't Tell a Book by its Author: A study of Mu'tazilite theology in al-Zamakhsharî's (d. 538/1144) Kashshâf, *Bulletin of the School of Oriental & African Studies*, 75/1 (2012): 47-86.<sup>105</sup>

### 1.3.4. Bildiriler

1.Wilfred Madelung, "The Theology of al-Zamakhsharî," *Actas del XII Congreso de la U. E.A.I.* (Malaga, 1984) (Madrid: Union Europeenne d'Arabisants et d'Islamisants, 1986), 485- 495.

### 1.3.5. Çeviriler

1.Borrmans, Maurice, "Al-Kasshâf `an Haqâ'iq al-tan'zîl: Théorie Mu`tazilite à Propos des. Kabâ'ir", *Etudes Arabes – Dossiers*, 67-68. (1984-1985): 97-101. (Keşşâf'ın Nisa suresi 92. ve 93. ayetlerinin tefsirinin çevirisi).

2.Borrmans, Maurice, Al-Kasshâf `an Haqâ'iq al-Tanzîl: La Foi et les Oeuvres', *Etudes Arabes– Dossiers*, 67-68 (1984-1985): 102-103.

## 1.4. Diğer Ülkelerde Yapılan Çalışmalar

### 1.4.1. Kitaplar

1.Fazlur Rahman, *Zamakhsharî kî tafsîr al-Kashshâf: [al-Zamaksharî and his Commentary, al-Kashshâf]* (Aligarh: Diniyat Fakialti Aligarh Muslim Yunivarsiti, 1982).<sup>106</sup>

2.Fauzan Naif, *al-Kasysyaf Karya Al-Zamakhshari dalam A. Rafiq (ed.) Studi Kitab Tafsir* (Yogyakarta: Teras, 2004).

3.Badri Najib Zubir, *Balaghah as an Instrument of Qur'an Interpretation: A Study of al-Kashshaf* (Malaysia: International Islamic University, 2008).<sup>107</sup>

---

<sup>105</sup> Andrew J. Lane'in, "al-Zamakhsharî (d.538/1144) and His Qur'an Commentary al-Kashshâf: A Late Mu'tazilite Scholar at Work" (Universty of Toronto, 2003) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

<sup>106</sup> Fazlur Rahman'ın, "Zamakhsharî kî tafsîr al-Kashshâf: [al-Zamaksharî and his Commentary, al-Kashshâf]" (Aligarh Muslim Yunivarsiti, 1971) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

<sup>107</sup> Badri Najib Zubir, "Balagha as an Instrument of Qu`rân Interpretation: A Study of al-Kashshâf" (Doktora tezi, Londra University, 1999).

4.Zubair, M. Ag, *Pemikiran Zamakshyari dalam Hukum Islam (Telaah Terhadap Penafsiran Ayat-ayat Ahkam dalam Tafsir al-Ksasyaf*, (Jakarta: Mishbah Press, 2008).<sup>108</sup>

5.Ali Rıza Bâkır, *Zemahşerî ve tefsîru Keşşâf* (Tahran: Hane kitab, 2010).

6.eş-Şârif Letrûş, *el-Mebâhîsu'l-belâğîyye 'inde'z-Zemahşerî min hılâli tefsîri'l-Keşşâf* (Cezayir: Dâru ümmi'l-Kitâb, 2010).

7.Muhammed Ali Kâmil, *Şevâhidü'l-imâmi'z-Zemahşerî en-naivoiyye fi tefsîrihi'l-Keşşâf*, (Endonezya: Universty Maliki Press, 2011).

8.Muhammed Alyân el-Merzûkî, *Meşâhidü'l-insâf alâ şevâhidü'l-Keşşâf* (Cezâyir: Dâru'l-âlemi'l-ma' rife, ts.).

9.Imam Muhsin, *Tafsir Rasional az Zamakshyari (Telaah Terhadap Tafsir al Kasysyaf)* (Yogyakarta: Buku Adab Press, 2012).

#### **1.4.2. Tezler**

##### **1.4.2.1. Lisans Tezleri**

1.Asep Muhyiddin, "Pandangan az-Zamakshyari Tentang Firman Tuhan (Kalam Allah) (Telaah Terhadap Penafsiran az-Zamakshyari Mengenai Ayat-Ayat di Sekar Persoalan Kalamullah Sebagaimana Terdapat dalam Tafsir al-Kasysyaf)" (Jakarta: Uin Syarif Hidayatullah, 1995).

2.Suparno, "Study Tentang Metode Penafsiran Az Zamakshyari dalam Ayat-Ayat Mutasyabihat" (Universitas Sunan Ampel Surabaya, 1995).

3.Zubair, "Pemikiran al-Zamakshyari dalam Hukum Islam (Telaah Terhadap Penafsiran Ayat Ayat Ahkam dalam Tafsir al-Kasysyaf)" (Universitas Syarif Hidayatullah 2000).

4.Hamdani Anwar, "Amtsal Al-Qur'an Menurut Tafsir az-Zamakshyari" (Fakultas Ushuluddin dan Filsafat UIN Syarif Hidayatullah, 2003).

5.Ade Irma Suryani, "Al-Kasyaf li al-Zamakshyari Wama fihi min al-Wajhi al-Bayani, (Fakultas Adab dan Humaniora UIN Syarif Hidayatullah, 2004).

6.Ragam, Zamam Suyuthi, "Qırâ'at dalam Surat Al-An'am: Studi Kitab al-Kasysyâf'an Haqâ'iq al-Tanzil wa 'Uyun al-Aqâwîl fi Wujuh al-

---

<sup>108</sup> Yazar, eserin girişinde bu eserin girişinde tez çalışması olduğunu belirtmekle birlikte tezin türü hakkında bilgi verilmemiştir. Hakkında internet ve basılı kaynaklardan da bilgi edinemediğimiz bu tezin yüksek lisans tezi olması muhtemeldir.

Keşşâf Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Araştırmalar: Bir Literatür İncelemesi | 393  
Ta'wil karya al-Zamakhsyari" (Universitas Islam Negeri Sunan Kalijaga 2008).

7.Handayani, Priyanti, "Penafsiran Syafa'at Menurut Al-Zamakhsyari dalam Tafsir Al-Kasysyaf", (Universitas Sunan Kalijaga Yogyakarta, 2009).

8.Y. Yusuf Fajar, Yusuf, "Relasi Tafsir dan Ideologi: Studi Atas Penafsiran Ayat-Ayat Teologi dalam Tafsir Al-Kasysyaf Karya Al-Zamakhsyari" (UIN Sunan Gunung Djati Bandung, 2010).

9.Saleh, "Analisis Ayat-Ayat Mutasyabih Menurut Zamakhsyari dalam Tafsir Al-Kasyyaf (Fakultas, Ushuluddin Universitas Islam Negeri Sultan Syarif Kasim Riau, Pegambaru, 2011).

10.Rıfki Hadı, "Fađail Al-Suwar dalam Perspektif Al-Zamakhsyari (Studi Atas Kitab Al-Kasysyaf 'An Haqāiq At-Tanzil Wa 'Uyūn Al-Aqāwīl Fı Wujūh At-Ta'wīl)" (Universitas Sunan Kalijaga Yogyakarta, 2014).

11.Muhammad Abdul Ghofir, "Penggunaan Qırā'at dalam Surat al-Nisā' (Studi Kitab al-Kasysyāf 'an Haqā'iq al-Tanzil wa 'Uyūn al-Aqāwīl Fı Wujūh al-Ta'wīl karya al-Zamakhsyari)" (Universitas Sunan Kalijaga, Yogyakarta 2015).

12.Siti Rohmah, "Penafsiran al-Zamakhsyari Tentang Pemimpin dalam Kitab AL-Kasysyāf 'An Haqāiqı Gawāmiđ Al-Tanzil Wa Uyūn al-Aqāwīl fı Wujūhı Al-Ta'wīl (Analisis Terhadap Surat al-Nisa' Ayat 59)" (Diajukan Kepada Fakultas Ushuluddin Universitas dan Pemikiran Islam Universitas Islam Negeri Sunan Yogyakarta Untuk Memenuhi Sebagian Syarat Memperoleh Gelar Sarjana Theoloji Islam, 2015).

#### **1.4.2.2. Yüksek Lisans Tezleri**

1.Hadı Âkâcâniyân Mellâti, "Berrasî Mesâil-i Kelâmî Der Keşşâf ve Mulâyese Ân Bâ Kelâm Şî'a (Dânişnâh-ı Tahran 1370/1951).

2.Seyyid Emir Mahmud Envar, "Mebâhis-u Nahvî fı Tefsîri Keşşâf" (Dânişnâh-i Tertîb Müderris, 1373/1953).

3.Hâcî Şerafî Rıdvan, "Terceme ve Tefsîri Sûra-i Kehf Ez Keşşâf Zemahşerî Hemrâh Bâ Şerh ve Şuyûhi Tefsîrî Müellif" (Dânişnâh-i Terbiyet-i Müderris, 1375/1955).

4.Ali Kerîmî, "Berrasî Ârâ-i Kelâmî Zemahşerî Der Tefsîr-i Keşşâf" (Dânişnâh-ı Kum, 1376/1956).

5.Ahmed Hâtemî, "Sarf ve Nahv Der Keşşâf" (Dânişgâh-ı Âzâd-ı İslâmî, 1377/1957).

6.Pervin Muhammedî, “el-Vücûhu’l-i-râbiyye’l-mustahraca min tefsîri’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî ve mukâranatühâ bi ârâihî’n-nahvî fî kütübihî’l-uhra’l-i-râbiyye ve ârâi sâiri’l-mu’ribi’l-Kur’âni’l-Kerîm (Câmi’atü Isfahân, 1382/1962).

7.Murtazâ Haydarî, “Nakd ve Berrasî Ârây-i Tefsîr-i Zemahşerî Ez Manzar-ı ‘Allâme Tabâtâbâyî (Dânişnâh-ı Kum, 1390/1970).

8.Hâmid Nidâl Hasen Ali, “el-Ehâdîs ve’l-âsâru’l-vâride fî tefsîri’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî el-müteveffâ 538 h. min âyeti sûrati Hûd 42 İle’l-âye sûrati’l-‘Ankebût 52 dirâse ve tahrîc (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2001).

9.Ali Râkiye Ahmed Taha, el-Ehâdîs ve’l-âsâru’l-vâride fî tefsîri’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî el-müteveffâ 538 h. min sûratil-Fâtîha hatta’l-âye 22 min sûrati’n-Nisa: tahrîcen ve dirâseten (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2002).

10.Meryem Süleyman Cârû’n-Nebî Dakîs, “Dirâse mukârane beyne tefsîri’z-Zemahşerî ve Ebi’s-Suûd ve’l-Âlûsî li’l-cüz’i’t-tâsi’a ve’l-âşir (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2003).

11.Ebû Allâme el-Kût Buhat el-Hasen, “Dirâse mukârane beyne tefsîri’z-Zemahşerî ve Ebi’s-Suûd ve’l-Âlûsî li’l-cüz’i’s-sâlis ve’r-râbi (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2003).

12.Besemât Def’ullah Halefullah, “Dirâse mukârane beyne tefsîri’z-Zemahşerî ve Ebi’s-Suûd ve’l-Âlûsî fi’l-cüz’eyi’l-hâmisi ve’s-sâdis (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2004).

13.Osman Abbas el-Cüme’yabî, “Tefsîru’l-imâmi’t-Taberî ve’l-imâmi’z-Zemahşerî ve’l-İmâm İbni ‘Atiyye: dirâse mukârane el-cüz’ü’s-sâminü ve’l-ışrîn (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2005).

14.Mevâhib Ramazan Muhammed Hüseyin, “Tefsîru’z-Zemahşerî ve Ebi’s-Suûd ve’l-Âlûsî: dirâse mukârane li’l-cüz’eyni’s-sâbi’i ve’l-ışrîn ve’s-sâmini ve’l-ışrîn (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2005).

15.Abdullah Âdem ez-Zeyn Muhammed, “Dirâse mukârane beyne tefsîri’z-Zemahşerî ve Ebi’s-Suûd ve’l-Âlûsî li’l-cüz’i’l-hâdî ‘aşar” (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2006).

16.Hüveydâ el-Câk el-Müsâid, “Zemahşerî ve İbn Atiyye: dirâse mukârane: el-cüz’ü’l-hâdî ‘aşar (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2006).

17.Meşâ’ir Beşir Ali Ahmed, “Tefsîru imâm İbni Cerîr et-Taberî ve’l-imâm ez-Zemahşerî ve’l-imâm İbn Atiyye: dirâse mukârane li’l-cüz’i’r-râbi” (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2007).

18.eş-Şübki Alâ, "Mazâhiru'l-iştikâk fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî (International Islamic University Malaysia, 2007).

19.Ali el-Keylânî Hasen el-Mâ'izî, "İhticâcû'z-Zemahşerî bi'l-kırâât fî tefsîri'l-Keşşâf" (Câmi'atü'l-Mergîb, 2008).

20.Şâkir Abdülkâdir, "eş-Şerhu'l-mecâzî 'inde'z-Zemahşerî fi'd-dav'î'n-nazariyyeti's-siyâkiyye (Câmi'atü İbn Haldûn, 2008).

21.Hâlid Sûmânî, "Te'vîlü'l-Kur'ân 'inde'l-Mu'tezile min hılâli tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî (Câmi'atü Mevlûd Mi'marî, 2011).

22.İsmail Sûbikât, "Nazariyyetü'n-nazm ve tatbîkâtuhâ fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî (Université Mohamed Khider Biskra 2011).

23.Zeyneb Bûtşîş, "el-Belâğatü'l-edebîyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: tefsîru'z-Zemahşerî nemûzecen" (Câmi'atü Ebîbekr Bilkâyid, 2013).

24.Ermita Zakiyah, "Aspek Baham Mu'tazilah dalam Tafsir Al-Kashshâf Tentaning Ayat-Ayat Teologi (Studi Pemirikian Al-Zamakhshary)" (Institut Agama Islam Negeri Sunan Ampel, 2013).

25.Mochamad Tholib Khoiril, "Waro Rasionalitas Al-Zamakhshari dalam Tafsir: Kajian Atas Kisah Ibrahim dalam al-Kasasyaf Surat al-Anbiya': 51- 70" (Fakultas Ushuluddin dan Pemikiran Islam 2014).

26.Muhammed Ebûbekr Osman, "el-Kırââtü'l-vâride fî tefsîri'l-Keşşâf min Evveli sûrati'l-Fâtihâ ilâ âhiri sûrati'l-En'âm: dirâseten ve cem'an" (Câmi'atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2014).

27.'Ammâriyye Şeyhâvî, et-Tevcîhu'l-belâğî li'l-kırâât fî'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî: nemâzic" (Câmi'atü Bilkâyid, 2014).

28.Adem Fad Adem, el-Kırââtü'l-vâride fî tefsîri'l-imâm ez-Zemahşerî Keşşâf min evveli sûrati'l-A'râf ilâ âhiri sûrati'l-İsrâ: dirâseten ve cem'an" (Câmi'atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2015).

29.Ahmed el-Hâdî Ahmed ed-Dav', "Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâride fi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî: dirâse mukârene" (Câmi'atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2015).

30. Abdülazîz Muhammed Ahmed Habeşe, "Cühûdü'z-Zemahşerî en-nahviyye ve eseruhâ fî tevcîhi'n-nassi'l-Kur'ânî min hılâli tefsîrihi'l-Keşşâf" (Câmi'atü Ümmi Dermân, 2015).

31.Sabriyâ Abdullah Abdeli, "el-Kırââtü'l-vâride fî tefsîri'l-Keşşâf min evveli sûrati'l-Kehf ilâ âhiri sûrati'l-Fâtır: cem'an ve dirâseten" (Câmi'atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2015).

#### 1.4.2.3. Doktora Tezleri

1. Abbasali Nakra, "Mebâhis-i Nahvî Tefsîr-i Keşşâf" (Danişnâh-i Terbiyet-i Müderris, Tahran, 1373/1953).

2.Muhammed Emir Ubeydî Neyâ, “Ulûm-i Belâğî Der Tefsîr-i Zemahşerî (Ve Mukâyese Tatbîkî Ân Bâ Te’lifât-ı Belâğî Fârisî” (Dânişnâh-ı Şîraz 1374/1954).

3.Galip Yavuz, en-Nahv fî Keşşâfi’z-Zemahşerî -dirâse nakdiyye mufassale-“ (Câmi’atü Pencap, 1991).

4.Abdülcélil Mustafâvî, “Suveru’l-beyân fî tefsîri’z-Zemahşerî” (Câmi’atü Ebîbekr Bilkâyid Tilmisan, 2001).

5.Ramazan Yahluf, “Muvâzene beyne tefsîri’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî ve Bahri’l-Muhît li-Ebî Hayyân el-Endelûsî” (Câmi’atü’l-Emîr Abdilkâdir, 2001).

6.Ebû Ni’me, Hâşim, “Tefsîru’t-Taberî, Zemahşerî ve İbn Atiyye: dirâse mukârene fi’l-cüz’is-sâdise ‘aşara” (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2007).

7.Muhammed Sa’d Muhammed Ahmed, “Ârâu’z-Zemahşerî’n-nahviyye fî tefsîrihi’l-ma’rûf el-Keşşâf” (Câmi’atü’l-Hartûm, 2007).

8.Hayr Râkıyye İbrahim Muhammed, “Tefsîru’t-Taberî ve’z-Zemahşerî ve’bni ‘Atiyye li’l-cüz’i’s-sânî ve’l-ısrîn” (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2008).

9.Buhayt Müddessir Hasen Hâlid, “el-Kırâât li tefsîri’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî” (Câmi’atü’l- Hartûm, 2008.)

10.Nur Def’ullah Ali İlyas,” Tefsîru’t-Taberî, Zemahşerî ve’bni A’tiyye: dirâse mukârene: el-cüz’üs-sâbi’i ve’l-ısrîn” (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2009).

11.Mesud Bûdevha, “Mukavvimâtü’n-nazariyye’l-cemâliyye fi’l-belâğati’l-‘Arabiyye me’a dirâse tatbîkiyye fî tefsîri’l-Keşşâf” (Câmi’atü Münteveri Kostantniyye, 2009).

12.Semiyye Ömer Hamîde Abdullah, “Tefsîru’t-Taberî ve’z-Zemahşerî ve’bni ‘Atiyye dirâse mukârene li’l-cüz’i’s-sâmin mine’l-Kur’âni’l-Kerîm” (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2010).

13.Menâl eş-Şeyh el-Müşerref ez-Zeyn, “Dirâse mukârene li tefsîri-küllî’mmine’t-Taberî ve’z-Zemahşerî ve’bni ‘Atiyye” (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2010).

14.Mârîba Ebker Âdem Sâcû, “Tefsîru’t-Taberî, Zemahşerî ve’bni ‘Atiyye dirâse mukârene li’l-cüz’i’t-tâsi’i mine’l-Kur’ân” (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2010).

15.Ferîde İbrahim Mahcûb, “Tefsîru’t-Taberî, Zemahşerî ve’bni ‘Atiyye: dirâse mukârene fi’l-cüz’i’l-‘âşir mine’l-Kur’âni’l-Kerîm” (Câmi’atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2011).



16.Mohamed Sulthan Mohamed Saleem, "The Rhetoric Aspect in Al-Qur'an As Interpreted by Zamakhshariyy in Al-Kashshâf" (Universty of Malaya Kuala Lumpur, 2012).

17.Minâ Osman Ahmed eş-Şeyh, "Tefsîru'l-imâmi't-Taberî ve'z-Zemahşerî ve'bni 'Atiyye: dirâse mukârene fi'l-cüz'i'l-sâbi' minel-Kur'âni'l-Kerîm" (Câmi'atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2012).

18.Bilâlî Mübârek, "el-Cevânibu's-savtiyye fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî" (Câmi'atü Tilmisân, 2013).

19.Mesud Garib, "eş-Şâhidü's-şi'rî, 'inde'z-Zemahşerî fi kitâbeyhi el-Mufassal ve'l-Keşşâf" (Câmi'atü Kâsıdî Mirbâh Verkale, 2014).

20.Abdülkâdir Enkîr, "Âliyyâtü't-te'vîli'n-nahvî ve vezâifuh ledâ Cârillâh ez-Zemahşerî min hulâli tefsîri'l-Keşşâf" (Cami'atü Muhammed b. Abdillâh, 2015).

21.Fethiyye Muhammed Cafer, "Tefsîru'l-imâmi't-Taberî ve'z-Zemahşerî ve'bni 'Atiyye: dirâse mukârane li'l-cüz'i'l-hâmisi ve'l-'ısrîn mine'l-Kur'âni'l-Kerîm" (Câmi'atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2015).

22.Muhammed Abdülbârî el-Ehdel, "et-Tevcîhâtü'n-nahviyye li-âyâtü'l-ahkâm min kitâbi'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî: dirâse vasfiyye tahlîliyye" (Câmi'atü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l'Ulûmi'l-İslâmiyye, 2015).

23.Muhammed Hatice Hasen el-Bedrî, "el-İtticâhü'l-fikhî fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî min evvel sûrati't-Tevbe ilâ sûrati'n-Nâs" (Câmi'atü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, 2016).

24.Bilâhayt Türkiyye, "Belâğatü'l-hicâc fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî dirâse fi'l-ef'âli'l-Kelâmiyye" (Université Amar Telidji de Laghouat, ty.)

#### 1.4.3. Makaleler

1.Seyyid Hüseyin Hâşimî, "Esbâb-ı Nüzûl Der Tefsîr-i Keşşâf", *Pezûheşhâh Kur'ânî*, 1/2 (1374/1954): 183-204.

2.Muhammed Hüseyin Rabbânî, "Bâ Zemahşerî Der Keşşâf (1)", *Neşriye-i 'Ulûm ve Ma'ârif-i Kur'ân*, 6-7 (1377/1957): 237-266.

3.Ibrahim Lutpi, "The Concept of Divine Justice According to al-Zamakhsharî and al-Baydâvî", *Hamdard Islamicus*, 3, (1980): 3-17.

4.Muhammed Hasan Ğazârî, "Cevâmi'u'l-Câmi' ve Keşşâf Der Negâh-ı Tatbikî", *Pezûheşhây Kur'ânî*, 8/29-30 (1381/1961): 172-189.

5.Abbasali Nakra, "Raveş-i Tefsîrî Keşşâf", *Misbâh*, 48 (1382/1962): 93-112.

6.Muhammed Fâdilî, "Nükte-i Sencîhây-i Zemahşerî Der Tefsîr-i Keşşâf", *Fasilnâne-i Tahassusi Edebiyât-ı Fârisî*, 3-4 (1383/1963): 17-25.

7.Zeyneb es-Sâdât Huseynî; Ahmed Ferâmiz Karâmülkî, "Delâyil-i İsbât-ı Vücûd-i Hüdâvend Der Endişehây Tefsîr-i Zemahşerî ve Fahri Râzî", *Makâlât ve Berrasîhâ*, 37/76 (1383/1963): 23-62.

8.Mazheruddin Siddiqi, "Some Aspects of the Mu'tazili Interpretation of the Qur'an" *Islamic Studies*, 2/1 (1963): 95-120.

9.Seyyid Bâbek Ferzâne; Zemânî Mahmûdî Ekrem, "Zemahşerî ve Keşşâf", *Sahîfe-i Mübîn*, 38 (1385/1965) 125-159.

10.Seyyid Muhammed Bâkır Hucetî; Seyyid Ali Ekber Rabî Netâc, Caynâh-ı Tefsîri Keşşâf Der Tefsîri'l-Mîzân", *Pezûhişî Şî'a Şinâsî*, 22 (1387/1967): 77-106.

11.Rıza Emânî; Yüsrâ Şâdumân, "Tahlîli Goftemânı Ma'nâ Der Tefsîr-i Keşşâf", *Pezûhişî Tahkîkât-ı 'Ulûm-i Kur'an ve Hadîs*, 2 (1390/1970): 115-139.

12.Zerâ' Arfîn; Kâsımî Ahmed, "Mukâyese Dû Tefsîr-i Edebî Keşşâf ve Tefsîr-i Beyânî", *Pejûheşnâme-i Kur'an ve Hadîs*, 9/18 (1390/1970): 103-119.

13.Seyyid Ali Ekber Abbaspûr, "Envâ'-ı İstiâre Ez Dîdenâh-ı Abdilkâhir ve Belâğat-ı Dânân Berceste-i Ba'd Ez Evu Zemahşerî Hatîb Kazvînî ve Teftâzânî", *Sahîfe-i Mübîn*, 19/54 (1392/ 1971): 103-132.

14.Âbdânân Mehdî Zâde; Sâdık Siyâhî Mahmûd; Ahvâziyân Kîfeyh, "Âsîb Şinâsî Ârây-ı Nahvî Zemahşerî Der Keşşâf Bâtîki Ber Dîdenâhây-i Meşâhir-i Nahv", *Lisanü Mübin*, 14 (1392/1972): 26-46.

15.Hucet Hâdî; Âmine Fahhârân, "Tefsîr-i Keşşâf ve Raveş-i Şinâsî Zemahşerî Der Tahlîl-i Veznân", *Hadîs ve Endîşe*, 8/16 (1392/1972): 159-186.

16.Muhammed Alevî Mukaddim, "Zemahşerî ve Keşşâf", *Dânişnah-ı Edebiyat ve 'Ulûm-ı İnsânî*, 35-36 (1395/1974): 662-691.

17.Ğulâmabbâs Rızây-ı Heftâr; Semih Berzin, "Berrasî Kinâye Der Tefsîr-i Keşşâf", *Edeb-i 'Arabî*, 7/2 (1394/1974): 81-100.

18.Mevlây-î Neyâ İzzetullâh Muzafferî Meryem "Berrasî Tartîkî Kârbard-ı 'Ulûm-i Edebî Der Tefsîri'l-Mîzân ve'l-Keşşâf (Cüz'ü Evvel Kur'an-ı Kerîm)", *Fasilnâme-i Mutâlât-ı Tatbîkî Kur'an ve Hadîs*, 4 (1394/1974): 85-110.

19.Muhammedî Ali Ali; Suğrâ Sâdıkî, "Rûykerd-i İtizâlî Zemahşerî ve Tefsîr-i Keşşâf", *Mâh-i Dîn*, 162 (1395/1975): 23-28.

20.Sânî'i Hasen Muhammed Pûr, "Hadîs-i İnkârî Zemahşerî Der el-Keşşâf ve Te'sîr-i Tefsîr-i Rivây-î Sa'lebî Ber Ân", *Dû Fasilnâme-i Hadîsi Pezûhî*, 15 (1395/1975): 101-122.

21.Murdîh Süleymânî, "Te'sîr-i Mekteb-i İ'tizâl Ber Zemahşerî ve Tefsîr-i Keşşâf", *Kitâb-ı Mah-ı Dîn*, 162 (1395/1975): 29-34.

22.Rıza Emânî; Feryâders Hatîce; Feryâders Muhsin; "Âsîb-i Şinâsî Kârbest-i Rivâyât-ı Nevevî Der Tefsîr-i Keşşâf Bâ Tekye Bir Sahterhây-i Sarfî ve Nahvî", *Pezuhîşî Tahkîkât-ı Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs*, 3/35 (1396/1976): 82-109.

23.Rıza Emânî; Feryâders Hatîce, "Erzyâbî Kârbest-i Ehâdîs-i Nevevî Der Tebyîn-i Müfredât-ı Kur'ân Der Tefsîr-i Keşşâf Baz Tâb Ân Der Terceme-i Hây Fârisî Muâsır Kur'ân-ı Kerîm", *Fasılname-i Mutâlaât-ı Tercüme-i Kur'ân ve Hadîs*, 4/7 (1396/1976): 153-179.

24.Murtazâ Âyetullah Şîrâzî, "Berrasî Der Menâbî'i 'Umde-i Keşşâf", *Dânişnede-i İlâhiyyât ve Me'ârif-i İslâmî*, 25-26 (1396/1976): 224-238.

25.Murtazâ Âyetullah Şîrâzî, "el-Luğa ve'n-nez'atü'l-i'tizâliyye fî tefsîri'l-Keşşâf", *ed-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 10/4 (1975): 23-36.

26.Murtazâ Âyetullahzâde Şîrâzî, "et-Tefkîru'l-menhecî'l-lüğavî ve'z-Zemahşerî", *Makâlât ve Berresihâ*, 23-24 (1396/1976): 15-29.

27.Murtazâ Âyetullahzâde Şîrâzî, el-İtticâhâtü'l-belâğîyye fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî", *ed-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 11/3 (1976): 9-23.

28.Ibrahim Lutpi, "The Place of Intercession in the Theology of al-Zamakhsharî and al-Baydawi", *Hamdard Islamicus*, 4/3, (1981): 3-9.

29.Ibrahim Lutpi, "Discussions About the Attributes of God Between al-Zamakhsharî and al-Baydâwî," *Hamdard Islamicus*, 5 (1982): 3-23.

30.Ibrahim Lutpi, "A Comparative Study of The Views of Az-Zamakhsharî and Al-Baydâwî About The Position of the Grave Sinner", *Islamic Studies*, 21/1 (1982): 55-73.

31.Ali Rıza Tabîbî; Şerafî Zehra, "Berrasî Ehli Beyt (r.a.) Der Tefsir-i Keşşâf ve Tatbîk-i Ân Bâ Tefâsîr-i Safî ve Şevâhidî't-Tenzîl", *Pezûhejhây-i Tefsîr-i Tatbîkî*, 3/5 (1396/1976): 151-175.

32.Ibrahim Lutpi, "Az-Zamakhshari and al-Baydawi: On Reason and Revelation", *Encyclopaedic Survey of Islamic Culture I: Islamic Theology*, (1997): 289-303.<sup>109</sup>

---

<sup>109</sup> Ibrahim Lutpi'nin, "The Relation of Reason and Revelation in the Theology of az-Zamakhshari and al-Baydawi", *Islamic Culture*, 54 (1980): 63-74 makalesinin Mohamed Taher tarafından gözden geçirilmiş yeni baskısıdır.

33.Âzîta Efrâşî; Efhamî Setûde, "Tebyîn-i Me'ânî Alâ Der Tefsîr-i Keşşâf Der Mebnây-i İsti'arehây-i Mefhûmî, *Mutâla'ât-ı Kur'ânî ve Ferahnak-ı İslâmî*, 1/1 (2003): 3-21.

34.es-Sıddîk Hacı, "Mustalahu't-temsîl ev el-isti'âratü't-temsîliyye dirâse belâğiyye tatbîkiyye fi'l-Keşşâf enmûzecen", *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 1/30 (2008): 169-184.

35.Anshori, "Studi Kritis Tafsir Al-Kasysyaf", *Sosio-Religia*, Endonezya, 8/3 (2009): 595-609.

36.Seyyid Ali Mîrlûhî; Ekrem Habîbî, "Eseru'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fî Cevâmi'i'l-Câmi' li't-Tabersî, *Âfâku'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, 12/24 (1430/2009): 97-122.

37.Bustami Saladin, "Pro Dan Kontra Penafsiran Zamakhsyârî Tentang Teologi Mu'tazilah dalam Tafsîr Al-Kasysyâf", *el-İhkâm*, 5/1, (2010): 1-18.

38.Mhd. Syahnan, "I'jaz Al-Qur'an in the View of Al-Zamakhsyari' and Sayyid Quthb", *Ulumuna: Jurnal Studi Keislaman*, 15/2 (2011): 249-264.

39.Ismail Lala, "An Anlysis of the Sources of Interpretation in the Commentaries of Al-Tabari, al-Zamakshari, Al-Razi, Al-Qurtubi and Ibn Katthir", *Quránica- International Journal of Quranic Research*, [S.l.], 2/1 (2012): 17-48.

40.Zainul Muhibbin, "Amar Makruf Nahi Munker Mu'tazilah dalam Perspektif al-Zamaksharî", *Teosifi: Jurnal Tasawuf Dan Pemikiran Islam*, 2/1 (2012): 67-90.

41.Şehbâzî Muhammed; "Raveş-i Şinâsî Tevzîh-i Vezniân Der Tefsîr-i Keşşâf ve Mecma'ai'l-Beyân", *Husnâ*, 5/15 (2012): 11-33.

42.Ma'mun Mu'min, "Pandingan Imam az-Zamakshary Tentang Kalam Allah (Al-Qur'an)", *Fikrah*, 1/2 (2013): 365-386.

43.Lenni Lestari, "Konsep Keadilan dan Indeterminasi Menurut al-Zamakhsyari (Analisis Terhadap Kisah Nabi Adam dan Hawa dalam Tafsir al-Kasysyaf)", *Jurnal Syahadah*, 2/2 (2014): 31-47.

44.Moh. Muhyiddin; Muhammad Najib, "Korelasi I'rob Dan Makna dalam Tafsir Al-Kashshâf", *Al-Itqan Jurnal Studi Al-Quran*, 1/2 (2015): 129-147.

45.Muhammed Sa'd Muhammed Ahmed, "Simâtü't-tevcîhi'n-nahvî 'inde'z-Zemahşerî fî tefsîrihi'l-ma'rûf bi'l-Keşşâf", *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiye*, 7/7 (2015): 171-192.

46.Budi Hariyanto, "Kajian Tafsir al-Kashshaf Karya al-Zamakshari", *Humanistika*, 2/2 (2016): 33-47.

47.Dara Humaira; Khairun Nisa, “Unsur I’tızalı dalam Tafsir Al-Kasysyaf (Kajian Kritis Metodologi Al-Zamakhsyari)”, *Al-Maghza*, 1/1 (2016): 31-40.

48.Habibullah Han; Abdülvehhâb Cân, “İbtikârâtü'l-‘Allâme ez-Zemahşerî fî ‘ilmi'l-beyân (hilâle üslûbî's-suâl ve'l-cevâb fî tefsîrihi'l-Keşşâf), *Acta Islamica*, 4/2 (2016): 219-238.

49.Fahrizal, Irfan, “el-Akl ‘inde'z-Zemahşerî fî tefsîri'l-Keşşâf, *Hikmetuna*, 2/2 (2016): 367-402.

50.Ebû ‘İd Muhammed; Muhammed Rahîmî Hûnânî, “et-Talattuf ve'l-mahzûr fî tefsîri'l-Keşşâf li'l-elfâzi'l-cinsiyye fî lügati'l-Kur’ânî'l-Kerîm, *Buhûs Fi'l-Lügati'l-Arabiyye*, 7/13 (1437/2016): 1-22.

51.Muhammad Solahudin, “Metodologi dan Karakteristik Penafsiran dalam Tafsir Al-Kashshaf Wawasan”, *Jurnal*, 1/1 (2016): 116-126.

#### 1.4.4. Çeviriler

1.Mübârek Abdürrahîm, “el-Masâdiru'r-reîsiyye li-Keşşâfi'z-Zemahşerî”, *Risâletü'l-Kur’ân*, 12 (1372/1951): 167-176.<sup>110</sup>

#### Sonuç

On birinci asır müfessirlerinden Zemahşerî (ö. 538/1144) birçok eser kaleme almasına rağmen onun *Keşşâf* tefsiri en öne çıkan eseri olmuştur. Bu tefsir Mutezilî düşüncüyü yansıtmaması bakımından eleştirilse de içerdiği eşsiz dilbilimsel yorumlar sebebiyle çağlar üstü bir etki gücüne sahip olmuştur. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan bu eser tefsir alanında hemen her çalışmaya kaynaklık ettiği gibi, müstakil birçok araştırmancının da konusunu oluşturmuştur. Yazıldığı dönemden itibaren üzerine onlarca şerh, haşiye ve talik çalışması yapılan bu eser üzerine yakın dönemde de doğrudan Türkiye, Arap dünyası, Batı dünyası ile birçok Asya ve Afrika ülkesinde akademik çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

Çeşitli internet kaynakları ve basılı kaynakları taramak suretiyle yaptığımız bu araştırmada *Keşşâf* tefsiri üzerine onlarca çalışma yapıldığı görülmüştür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eser üzerine bir kısmı tezlerden üretilmiş olmak kaydıyla 48 kitap, 120 makale, 17 lisans tezi, 95 yüksek lisans tezi, 71 doktora tezi, 9 çeviri, 3 bildiri ve 2 adet ansiklopedi maddesi olmak üzere toplamda 365 adet akademik çalışma yapılmıştır.

<sup>110</sup> Murtazâ Âyetullah Şîrâzî'nin, “Berrâsî Der Menâbi'i 'Umde-i Keşşâf, *Dânişkede-i İlâhiyyât*, 25 (1355/1936): 224-238. makalesinin tercümesidir.

Tarihsel açıdan baktığımızda *Keşşâf* tefsiri hakkında ilk akademik çalışmanın 1951 yılında Hadî Âkâcâniyân Mellâtî tarafından “Berrâsî Mesâili Kelâmî Der Keşşâf ve Mulâyese Ân Bâ Kelâm Şî’a” adlı makale ile İran’da yapıldığı görülmektedir. Ülkemizde ise ilk akademik çalışma Selahaddin Parlatır tarafından “Keşşâf Hakkında Bir İnceleme” adıyla lisans tezi olarak 1963 yılında yapılmıştır. Arap dünyasındaki ilk akademik çalışma Mustafa Nâsîf’in “el-Belâğâ ‘Inde’z-Zemahşerî” adıyla 1952 yılında yaptığı doktora tezidir. Batı dünyasındaki ilk çalışmalar ise İbrahim Lutpî’nin “The Theological Questions at Issue Between az-Zamakhsharî and Baydâwî with Special Reference to al-Kashshâ Anwâr al-Tanzîl” ve Michael B. Schub’un “Linguistic Topics in al-Zamakhshari’s Commentary of The Qur’ân” adındaki her ikisi de 1977 yılında yapılan iki doktora tezidir. *Keşşâf* tefsiri hakkında ilk kitap ise Mustafa Sâvî el-Cüveynî’nin, “Menhecû’z-Zemahşerî fî Tefsîrî’l-Kur’ân ve Beyâni İ’câzih” adlı çalışması olup bu eser 1959 yılında Mısır’da yayımlanmıştır. Batı’da ise ilk kitap Georges Tartar tarafından Fransa’da 1985 yılında “Connaître Jésus-Christ: lire le Coran à la lumière de l’Evangile: texte arabe des versets coraniques et des commentaires des exégètes sunnites Baydawi, Razi, Tabari et Zamakhchari Combs la Ville: Centre Evangélique de témoignage et de dialogue Islamo-chrétien” adıyla yayımlanmıştır. Türkiye’de yayımlanan ilk kitap ise aslı itibariyle bir doktora çalışması olan ve 2008 yılında yayımlanan Abdülcelîl Bilgin’in “Kur’ândaki Deyimler ve Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ı” adlı eserdir. Bu durum, *Keşşâf* tefsiri üzerine yapılan ilk çalışmaların tarihi süreç ve tür itibariyle ülkesel bazda farklı olduğunu göstermektedir. Buna göre *Keşşâf* tefsiri araştırmalarına ilk olarak İran’da başlanıldığını, Türkiye’de tez olarak çalışmalara erken başlanılmakla birlikte, yayım sürecine diğer ülkelerden daha geç dahil olunulduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte 2000 yılında itibaren *Keşşâf* tefsiri hakkında yapılan çalışmalarda gözle görülür bir artış olduğu saptanmıştır.

*Keşşâf* tefsiri hakkında yapılan çalışmalar tür açısından incelendiğinde ise tezlerin ilk sırada yer araştırmaların içerisinde ise yüksek lisans tezlerinin başı çektiği görülmektedir. Tezleri sırasıyla makaleler, kitaplar, çeviriler, bildiri ve ansiklopedi maddeleri takip etmektedir. Makalelerin ise bir kısmının daha önce yapılmış tezlerden oluştuğu görülmektedir. *Keşşâf* tefsiri hakkında bildirilerin sayısı da az olup Türkiye’de 2 ve Batı dünyasında 1 adet olmak üzere sadece toplamda 3 adet yapılmıştır. Ülke bazında yapılan bu çalışmalara

bakıldığında Batı dünyası hariç diğer ülkelerde tez ve makale çalışmalarına, Batı'da ise makale ve kitap çalışmalarına ağırlık verildiği görülmektedir.

Ülkelerdeki çalışmaların türlerini sayısal olarak incelediğimizde Türkiye'de 4'ü doktora tezinden olmak üzere 6 kitap, 2 lisans tezi, 13 yüksek lisans tezi, 8 doktora tezi, 19 makale, 6 çeviri, 2 bildiri ve 1 ansiklopedi maddesi olmak üzere toplamda 57 çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Ülkemizde makale ve yüksek lisans tezleri ağırlıkta olup bu çalışmaları doktora tezleri ve diğer çalışmalar takip etmektedir. Türkiye'de diğer ülkelere nazaran daha çok çeviri yapıldığı da görülmektedir.

Arap dünyasında ise *Keşşâf* tefsiri hakkında 6'sı yüksek lisans, 4'ü doktora tezinden yayımlanmış 26 kitap, 1 lisans tezi, 49 yüksek lisans tezi, 33 doktora tezi ve 39 makale ve 1 ansiklopedi maddesi yayımlanmıştır. Bu tablo Arap dünyasında en çok yüksek lisans tezlerine, ardından makale, doktora tezi ve kitap çalışmalarına ağırlık verildiğini göstermektedir.

Batı'da ise *Keşşâf* tefsiri hakkında 1'i lisans, 1'i yüksek lisans ve 2'si de doktora tezlerinden olmak üzere 7 kitap yayımlanmıştır. Ayrıca 2 lisans tezi, 1 yüksek lisans tezi, 5 doktora tezi, 1 bildiri yazılmış ve *Keşşâf* tefsirinin bazı bölümlerinin 2 çevirisi yapılmıştır. Batı'da yazılan makalelerde İbrahim Lutpi ismi ön plana çıkmaktadır. 11 makalenin 5'inde Lutpi'nin, *Keşşâf* tefsiri ile Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsirini belli konular açısından mukayese ettiği görülmektedir. Ayrıca Lutpi'nin Batı'da yayımladığı bazı makalelerinin Pakistan'da da tekraren yayımlanması dikkat çekicidir. Ülkemizde de İbrahim Lutpi ile Syamsuddin Sahiron'un üç makalesinin dilimize çevrildiği görülmektedir. Ayrıca Syamsuddin Sahiron'un "Muḥkam and Mutashâbih: An Analytical Study of al-Ṭabarî's and al-Zamakhsharî's Interpretations of Q.3: 7" adlı makalesi iki farklı kişi tarafından dilimize çevrildiği ve bu çevirilerin farklı zamanlarda üç farklı dergide yayımlandığı görülmektedir. Bu durum ülkemizde mükerrer çeviri ve yayımların olduğunu, dolayısıyla literatür takibinde yer yer gözden kaçan hususların olduğunu göstermektedir.

Türkiye, Arap ve Batı dünyasının dışında bazı Asya ve Afrika ülkelerinde *Keşşâf* tefsiri hakkında araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Asya ülkeleri arasında İran, Endonezya ve Malezya; Afrika ülkeleri arasında ise Sudan ve Cezayir öne çıkmaktadır. İran'da

daha çok makale ve kitap çalışmalarına, diğer ülkelerde ise tez çalışmalarına ağırlık verildiği görülmektedir. 2'si Endonezya, 1'i İran, 1'i Cezayir ve 1'i de Hindistan olmak üzere çeşitli Asya ve Afrika ülkelerinde toplamda 9 kitap yayımlanmıştır. Endonezya 12 lisans tezi ile dünya çapında bu türdeki çalışmalarda başı çekmektedir. Yine bu ülkelerde *Keşşâf* tefsiri hakkında 32 yüksek lisans, 26 doktora tezi, 51 makale, 1 adet de çeviri tespit edilmiştir.

*Keşşâf* tefsirine ilişkin çalışmaların dilbilimsel ve mezhebi tefsir alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Arap dünyasında bazı konuların tekraren çalışıldığı, Afrika ülkelerinden Sudan'da ise mukayese çalışmalarına ağırlık verildiği görülmektedir.

Konusal açıdan Türkiye'de 4'ü doktora tezinden hazırlanan 6 kitabın 3'ü dilbilimsel tefsir, 1'i kıraat, 1'i Zemahşerî'nin tefsir metodolojisi ve 1'i de kelami tefsir alanındadır. 2 lisans tezinden 1'i ise *Keşşâf* tefsirinin tanıtımı, 1'i ise mukayeseli tahkik konusunda yazılmıştır. 13 yüksek lisans tezinin 6'sı ise başka tefsirlerle yapılan mukayese çalışması olup bu mukayeselerin yarısı Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medâriku't-tenzîl* adlı tefsiri ile yapılmıştır. Bu durum da ülkemizde *Keşşâf* tefsiriyle yapılan mukayeselerde bu eserin özeti kabul edilen tefsirlerin öncelendiğini göstermektedir. Bu tezlerden 1'i kıraat, 1'i mezhebi tefsir 2'si dilbilimsel tefsir ve 3'ü de diğer konularda yazılmıştır. 4'ü kitap olarak yayımlanan 8 doktora tezinin ise 5'i dilbilimsel tefsir 1'i mukayese, 1'i kıraat ve 1'i de hadis alanındadır. Türkiye'de yayımlanan 19 makalenin 3'ünde çalışmanın tezden olduğu belirtilmekle birlikte toplamda 9 makalenin yazarının *Keşşâf* tefsiri hakkında yüksek lisans ya da doktora tezi yazmaları sebebiyle bu makaleleri önceki çalışmalarından hareketle yazdığı anlaşılmaktadır. Bu makalelerin 8'i dilbilim, 2'i *Keşşâf* tefsirinin tanıtımı, 3'ü mezhebi tefsir, 2'si kıraat, 2'si hadis, 1'si *Keşşâf* tefsirinin etkisi ve 1'i de mukayese çalışmasıdır. Türkçeye tercüme edilen 6 makaleden 5'i mukayese, 1'i de dilbilimsel tefsir alanındadır.

*Keşşâf* tefsiri hakkında Arap dünyasında yazılan 26 kitabın 6'sı yüksek lisans, 4'ü ise doktora tezinden hazırlanmıştır. Bu kitapların 13'ü dilbilimsel tefsir, 6'sı Zemahşerî'nin tefsir yöntemi, 2'i mezhebi tefsir, 1'i kıraat, 1'i şiir ve 3'ü de konu içerikli çalışmalardır. 49 adet ile en çok yüksek lisans tezi Arap dünyasında yapılmış olup bu çalışmaların 6'sı kitap olarak yayımlanmıştır. *el-Keşşâf* tefsirinin incelendiği ve çoğunluğu Ezher Üniversitesinde yapılan Arap ülkelerindeki bu tezlerin büyük bir



bölümünü mukayese araştırmaları, bu mukayeselerin çoğunluğunu da Ebû Hayyân'ın *Bahru'l-muhît* adlı tefsiriyle yapılanlar oluşturmaktadır. Yüksek lisans tezlerinin çoğunluğu mukayese tarzında olup bu çalışmalarda *Keşşâf* ile farklı tefsirler dilbilimsel açıdan karşılaştırılmıştır. Bu çalışmaların 22'si mukayese, 8'i dilbilimsel tefsir, 5'i mezhebi tefsir, 3'ü kıraat, 4'ü konu, 1'i tahkik, 2'si şiir, 1'i Zemahşerî'nin tefsir yöntemi ve 1'i de *Keşşâf* tefsirinin tanıtımı, 1'i diğer tefsirlerin *Keşşâf* üzerindeki etkisi, 1'i ise *Keşşâf* tefsirinin diğer tefsirlere etkisine ilişkindir. Arap dünyasında yapılan 33 adet doktora tezinin 4'ü kitap olarak yayımlanmıştır. Çoğunluğu dilbilimsel tefsir alanında yapılan bu tezlerin irab konusuna yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmalardan 16'sı dilbilimsel tefsir, 11'i mukayese, 4'ü kıraat, 1'i tefsir metodolojisi ve 1'i de mezhebi tefsir alanındadır.

Arap dünyasında kaleme alınan 39 makalenin çoğunluğu da dilbilimsel tefsir alanında yazılmıştır. Buna göre 26 makale dilbilimsel tefsir, 1'i mezhebi tefsir, 3'ü Zemahşerî'nin tefsir yöntemi, 2'si kıraat, 1'i mukayese, 1'i tefsir usulü ve 5'i de diğer konularda yazılmıştır.

Batı'da yayımlanan ve 1'i lisans, 1'i yüksek lisans ve 2'si doktora tezinden üretilen 7 kitabın 2'si Hristiyanlık ve 1'i de tefsir yöntemine ilişkin olmak üzere farklı tefsirlerle mukayese, 2'si mezhebi tefsir, 2'si Zemahşerî'nin tefsir metodolojisi hakkındadır. Batı'da yapılan 2 lisans tezinden 1'i Zemahşerî'nin tefsir yöntemine yönelik olup 1'i de kavramsal çalışmadır. 1 yüksek lisans tezi ise mukayese içeriklidir. 4 doktora tezinin ise 1'i mukayese, 1'i ise dilbilimsel tefsir, 1'i Zemahşerî'nin tefsir metodolojisi, 1'i de mezhebi tefsir alanındadır. Batı'daki 11 makalenin 7'si mukayese, 1'i mezhebi tefsir, 2'si dilbilimsel tefsir ve 1'i de *Keşşâf* tefsirinin etkisi hakkındadır. Bu makalelerin 4'ünün Türkçeye çevrildiği görülmektedir. Batı'da ayrıca Zemahşerî'nin din anlayışı üzerine 1 adet bildiri yayımlanmıştır. Bu çalışmaların yanı sıra *Keşşâf*'ın bazı ayetlerinin tefsirini içeren bir bölümü ile *Keşşâf* tefsirinin kaynaklarına ilişkin bir çalışma Fransızcaya çevrilmiştir.

İran ve Endonezya başta olmak üzere çeşitli Asya ve Afrika ülkelerinde 2'si doktora, 1'i yüksek lisans tezinden olmak üzere 4'ü Endonezya, 1'i Malezya, 1'i İran, 2'si Cezayir ve 1'i de Hindistan'da toplam 9 kitap yayımlanmıştır. İngilizce, Arapça ve Endonezce yayımlanan bu eserlerin 3'ü Zemahşerî'nin tefsir metodolojisi, 4'ü dilbilimsel tefsir ve 1'i de aklî tefsir ve 1'i de ahkâm tefsiri konularında yazılmıştır.

*Keşşâf* tefsiri üzerine en çok lisans tezinin yazıldığı Endonezya'da 3'ü tefsir usulü, 2'si kıraat, 3'ü mezhebi tefsir, 1'i dilbilimsel tefsir, 1'i ahkam tefsiri, 1'i Zemahşerî'nin tefsir metodolojisi ve 1'i de sure tefsirine yönelik olmak üzere 12 adet lisans tezi yazılmıştır. Diğer ülkelerin aksine bu ülkedeki çalışmalarda dilbilimsel alanda bir çalışma yapılmamış olması dikkat çekicidir. İran, Sudan, Cezayir ve Endonezya ağırlıklı olarak çeşitli Asya ve Afrika ülkelerinde *Keşşâf* tefsiri üzerine çeşitli konularda 32 adet yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bu tezlerden Sudan'da daha çok mukârene çalışmalarına, İran'da dilbilimsel ve mezhebi tefsir, Cezayir'de dilbilimsel konulara ağırlık verildiği görülmektedir. Bu ülkelerde 9 dilbilimsel tefsir, 8 mukarene, 5 mezhebî tefsir, 1 ahkam tefsiri, 4 kıraat, 3 hadis ve 2 adet sure tefsiri alanında çalışma yapılmıştır. Bu ülkelerdeki mukarene çalışmalarında Osmanlı müfessirleri Ebüssuûd (ö. 982/1574) ile Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) tefsirlerinin ön plana çıkması dikkat çekicidir. Bu çalışmalar ayrıca Osmanlı dönemi tefsirlerinin bu coğrafyadaki etkisini göstermesi bakımından da önemlidir. Sudan ve Cezayir başta olmak üzere Fas, Malezya, Pakistan ve İran'da *Keşşâf* tefsiri üzerine 26 adet doktora tezi yapılmıştır. Bu çalışmaların 1'i ise Türk akademisyen Galip Yavuz'a aittir. Sudan'da yapılan doktora tezlerinde, yüksek lisans tezlerinde olduğu gibi, mukarene çalışmaları ağırlık kazanmaktadır. Bu ülkedeki mukârene çalışmalarında ise Taberî (ö. 310/923) ve İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) tefsirlerine ağırlık verildiği görülmektedir. Bu ülkelerde yapılan doktora tezlerinin 12'si dilbilimsel tefsir, 10'u mukârene, 2'si Zemahşerî'nin tefsir metodolojisi, 1'i kıraat ve 1'i de fikhî tefsir alanındadır. İran ağırlıklı olmak üzere, Hindistan, Endonezya, Pakistan, Malezya ve Sudan gibi ülkelerde 51 adet makale yazılmıştır. Bu makalelerden 4'ünün -makalede belirtilmese de- daha önce yapılmış tezlerden üretildiği anlaşılmaktadır. Bu ülkelerdeki bazı yazarların *Keşşâf* tefsiri hakkında birden fazla makalesi bulunduğu da gözlemlenmiştir. Ayrıca özellikle İran'da birden fazla yazarlı makaleler dikkat çekmektedir. Bu makalelerden biri Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu makalelerin mukayese, dilbilimsel tefsir ve mezhebi tefsir konularına odaklandığı görülmektedir. Bu çalışmaların 14'ü mukayese, 12'si dilbilimsel tefsir, 10'u mezhebi tefsir, 7'si Zemahşerî'nin tefsir metodolojisi, 3'ü hadis, 2'si tefsir usulü, 2'si *Keşşâf* tefsirinin sonraki tefsirler üzerindeki etkisi ve 1'i de *Keşşâf* tefsirinin kaynakları hakkındadır. Hindistan'da ise 1 makalenin gözden geçirilmiş yeni baskısının yapıldığı görülmektedir. Cezayir'de de Farsça bir makalenin

Keşşâf Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Araştırmalar: Bir Literatür İncelemesi | 407  
Arapçaya tercüme edildiği görülmektedir. Bu ülkelerde *Keşşâf* tefsirine ilişkin bildiri ya da ansiklopedi maddesi tarafımızdan tespit edilememiştir.

Yazıldığı dönemden itibaren birçok çalışmaya kaynak olmanın yanı sıra hakkında birçok eser kaleme alınan ve çeşitli akademik çalışmalara konu olan *Keşşâf* tefsirine olan ilgi gün geçtikçe artmaktadır. Son dönemde esere olan bu ilgi *Keşşâf* tesirine yönelik akademik çalışmaların da artarak devam edeceğini göstermektedir.

### Kaynakça

- “Academia”. <https://www.academia.edu/> (11.02.2018).
- “Almanhal İslam Araştırmaları Veri Tabanı”. <http://platform.almanhal.com/> (03.02.2018)
- “Ankara Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı”. <http://katalog.ankara.edu.tr/uhtbin/cgisirsi/x/x/0/49/> (02.02.2018).
- “Arabic Union Calalog”. <http://www.aruc.org/ar/web/auc/search> (10.04.2018).
- Aytekin, Arif. “Bâbertî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1991, 4: 377-378.
- “el-Bâhisu’l-‘İlmî-kütüb”. <http://k-tb.com/search?q=> (10.02.2018).
- “el-Bâhisu’l-‘İlmî-el-makâlât”. [http://k-tb.com/search\\_article?q=](http://k-tb.com/search_article?q=) (10.02.2018).
- “el-Bâhisu’l-‘İlmî-er-Rasâilu’l-‘İlmiyye”. [http://k-tb.com/search\\_these?q=](http://k-tb.com/search_these?q=) (10.02.2018).
- “Bank-ı Beyanname-i Dânişcûyî”. <http://www.mehrthesis.ir/> (08.02.2018)
- “Banka-i Merkez-i ‘İtilâ’ât-ı ‘İlmî Cihâd Dânişnâhây”. <http://www.sid.ir/En/Journal/index.aspx> (19.01.2018).
- Besyûnî, Muhammed Ebu’l-Mecd Ali. *Bibliyografya er-rasâili’l-‘İlmiyye fi’l-câmi’âti’l-Mısriyye münzü inşâihâ hattâ nihâyeti’l-karni’l-‘İşrîn*. Kahire: Mektebetü’l-âdâb, 2001.
- Bilmen, Ömer Nasûhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü’l-Müfessirîn)*. 2 cilt. İstanbul: yy., 1974.
- “British Library e-Theses Online Services”. <http://ethos.bl.uk/Home.do> (28.01.2018).
- “Catalogue Collectif d’ Algérie”. <http://www.ccdz.cerist.dz/> (30.01.2018).
- “Catalogue des ouvrages Université de Laghouat”. [http://maktaba.lagh-univ.dz/pmb/opac\\_css/index.php?lvl=](http://maktaba.lagh-univ.dz/pmb/opac_css/index.php?lvl=) (25.01.2018).

Cüveynî, Mustafa Sâvî. *Menhecü'z-Zemahşerî fî tefsîri'l-Kur'ân ve beyânî i'câzih*. Mısır: Dâru'l-me'ârif, ty.

“(DAL)Database of Arabic Literature in Western Research”.  
<http://www.oxlit.co.uk/oxlit/basic-search.pl> (30.01.2018).

“Dar Almanzumah er-Ravâd fî Kavâ'idî'l-Ma'lûmâtî'l-Arabîyye”.  
<http://thesis.mandumah.com> (27.01.2018)

“Digital Library UIN Sunan Ampel”.  
<http://digilib.uinsby.ac.id/cgi/search/simple?q=> (24.01.2018).

“Digital Library UIN Sunan Kalijaga”. <http://digilib.uin-suka.ac.id/>  
(24.01.2018).

Ebu's-Su'ud b. Muhammed el-Amâdî. *Tefsîr-u Ebi's-Su'ûd, (İrşâdü'l-'âkli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm)*. 9 cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, ty.

Ceyûsî, Abdullah Muhammed. *Keşşâfü'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye -er-resâilu'l-Kur'âniyye fi'd-dirâsâti'l-câmi'iyye fi'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye tattâ h. 1425-m. 2004*. Dimeşk: Dâru'l-ğavasânî li'dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2007.

“Directory of Open Access Journals”. <https://doaj.org/> (11.01.2018).

“Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi”.  
<http://ktpilahiyat.erciyes.edu.tr/> (09.02.2018).

Erünsal, İsmail E., Mustafa b. Ülker ve Esra Karayel Muhacir. *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2015)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

“Google Akademik”. [https://scholar.google.com.tr/scholar?hl=tr&as\\_sdt=0%2C5&as\\_vis=1&q](https://scholar.google.com.tr/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&as_vis=1&q) (08.02.2018).

Gözeler, Esra. “Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”. *Kelam Araştırmaları Dergisi*. 14/1 (2016): 84-101.

Gümüş, Sadreddin. “Cürcânî, Seyyid Şerif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993, 8: 134-136.

Güven, Şahin. “Suudi Arabistan Ülkelerinde Yapılan Bazı Tefsir Tezleri Üzerine”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 15/2 (2003): 207-223.

“Harvard University Library”. <https://library.harvard.edu/> (19.01.2018).

“HathiTrust's Digital Library”. <https://www.hathitrust.org/> (10.02.2018).

“Institut des Belles Lettres Arabes”.  
[http://www.iblatunis.org.tn/pmb/opac\\_css/index.php?lvl=author\\_s ee&id=35034](http://www.iblatunis.org.tn/pmb/opac_css/index.php?lvl=author_s ee&id=35034) (10.04.2018).

- “Institutional Repository UIN Syarif Hidayatullah Jakarta”.  
<http://repository.uinjkt.ac.id/dspace/simple-search?query=Zamakhshari> (09.02.2018)
- “Iraqi Academic Scientific Journals”.  
<https://www.iasj.net/iasj?func=search&query=> (20.01.2018)
- “Iraqi National Library And Archives”. <http://www.iraqnlaiq.com/opac/index.php> (20.01.2018).
- “Islamic Research Index”. <http://iri.aiou.edu.pk/indexing/?s=> (30.01.2018).
- İbnü'l-Müneyyir, Nâsiruddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İntisâf fî ma tedammehû'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhin. (Keşşâf tefsirininin hâmişinde). 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- İbn Teymiye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdî'l-Halîm. *Mukaddime fî usuli't-tefsîr*, thk. Adnan Zarzûr. byy.: yy., 1972.
- İpşirli, Mehmet. “Sun’ullah Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2009, 37: 530-532.
- “İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi”.  
[http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr\\_TR/default\\_tr/search/results?qu](http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?qu) (03.02.2018).
- “Journaltocs”. <http://www.journaltocs.ac.uk/> (29.01.2018).
- “Jstor Search”. <https://www.jstor.org/action/doBasicSearch?Query=> (03.02.2018).
- “Kansas State Universty Libraries Search”. <http://www.lib.k-state.edu/> (18.01.2018).
- Kara, Mehmet. “Türkiye’de Kur’an ve Tefsir Araştırmaları (1960-1971)”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Kâtip Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdillâh. *Kitâbu keşfizzünûn ‘an esâmi'l-kütüb-i ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerâfettin Yaltkaya ve Muallim Rifat. 2 cilt. Beyrut: yy., ty.
- Kaya, Mehmet. *İrâb Değerlendirmelerinin Kur’an’ın Anlaşılmasındaki Rolü - Zemaşerî Örneği-*. Çorum: Bir Medya, 2014.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri –Harzem Dil Ekolü-*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004.
- Lane, Andrew J. *A Traditional Mu’tazilite Qur’ân Commentary The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d.538/1144)*. Boston: Leiden 2006.

- Maden, Şükrü. "Tefsirde Şerh Haşiyeye ve Talika Literatürü". *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi (TAKSAD)*. 3/1 (2014): 183-220.
- "Marmara Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı". <http://katalog.marmara.edu.tr/yordambt/yordam.php> (01.02.2018).
- "Merkezü Ebhâsinâ li-Hidemâti'l-Bahsi'l-'İlmî". <http://www.arabresearcher.com> (01.02.2018).
- "el-Mektebetü'l-Merkeziyye li'Câmi'ati Ebîbekr Bilkâyid". [http://bibfac.univ-tlemcen.dz/bibcentrale/opac\\_css/](http://bibfac.univ-tlemcen.dz/bibcentrale/opac_css/) (24.01.2018).
- "el-Mektebetü'l-Merkeziyye Câmi'ati'l-Kahire". <http://lis.cl.cu.edu.eg/> (18.01.2018).
- "Milli Kütüphane Kaşif Otomasyon Sistemi". <https://kasif.mkutup.gov.tr/> (04.02.2018).
- "Nelson Mandela Universty Library&Information Services". [http://encore.seals.ac.za/iii/encore\\_nmmu/plus/C\\_\\_?lang=eng](http://encore.seals.ac.za/iii/encore_nmmu/plus/C__?lang=eng) (30.01.2018).
- "OCLC Worldcat". <https://www.worldcat.org/search?qt=> (01.02.2018).
- "Openthesis Upload and Search Theses&Dissertations". <http://www.openthesis.org/search/advancedSearch.html> (05.02.2018).
- "Oxford Universty Researsc Archive". <https://ora.ox.ac.uk/search/> (20.01.2018).
- Özek, Ali. "el-Keşşâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002, 25: 329-330.
- "Peynâh-i Mecellâti Tahassus-i Nûr". <http://www.noormags.ir/> (28.01.2018).
- "Pontificio Istituto di Studi Arabi e d'Islamistica Catalogo della biblioteca". <http://librivision.pisai.it/psa/search?q=> (09.02.2018).
- "Portial National de Signalement des Thésés". <https://www.pnst.cerist.dz/pnstARABE/index.php> (25.01.2018).
- "ProQuest Dissertations&Teheses Global". <https://search.proquest.com/pqdtglobal/advanced?accountid=38938> (05.02.2018).
- "PQDT Open Find Open Access Dissertations and Theses". <https://pqdtopen.proquest.com/search.html> (25.01.2018).
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer Hüseyin. *Tefsiru'l-Fahri'r-Râzî (mefâtihu'l-ğayb)*. 32 cilt. byy.: Dâru'-fikir, 1981.



- “Theses et Memoires Université Mohamed Khider Biskra”.  
<http://thesis.univ-biskra.dz/2029/> (11.02.2018).
- Üzüm, İlyas. “Hatîbzâde Muhyiddin Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1997, 16: 463-464.
- “Vandenhoeck & Ruprecht e-Library”. <https://www.vr-elibrary.de/action/doSearch?> (11.02.2018).
- Vâsıl, Hâlid b. Yusuf b. Ömer. “Keşşâfu’l-makâlât ve’l-buhûs fi’l-mecellâti’s-Su’ûdiyye’l-muhakkeme hılâle’l-müdde (h. 1388-1425)”. *Mecelletü Ma’hed İmâm eş-Şâtîbî li’d-Dirâsâti’l-Kur’âniyye*. 1 (1427): 387-465.
- “World Digital Library”. <https://www.wdl.org/en/search/?q=> (06.02.2018).
- Yâfi’î, Ebû Muhammed Abdillâh b. Es’ad. *Mir’âtü’l-cinân ve ‘ibretü’l-kakezân fi ma’rifet-i mâ yu’teber fi havâdisi’z-zamân*, thk. Halîl el-Mansûr. 4 cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, 1997.
- “Yermouk Universty Search Library Catalog”.  
<http://hip.jopuls.org.jo/web/you> (25.01.2018).
- “Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi”.  
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp> (05.02.2018).
- Zehebî, Mustafa Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*. 3 cilt. Kahire: Dâru’l-hadîs, 2005.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer. *Dîvân-u Cârillâh Zemahşerî*. şrh. Fâtıma Yûsuf el-Haymî. Beyrut: Dâr-ı sard, 2008.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vücûhi’t-te’vîl*. thk. Yusuf el-Hammâdî. 4 cilt. Mısır: Mektebet-ü Mısır, ty.



## Ekler: Keşşâf Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Çalışmalara İlişkin İstatistikleri Gösteren Tablolar



